

fa: A héb. és szó egyaránt jelöli az élő és a kivágott ~t; ez utóbbit mint építőanyagot (Ag 1,8), tüzelőt (Lev 1,7), ~anyagot (pl. MTörv 10,2,3), sőt oszlopot, ill. bitófát (Ter 40,19; MTörv 21,22; Józs 10,26; Eszt 5,14) v. szerszámnyelet (MTörv 19,5), ill. alkatrészül szolgáló rudat (2Sám 21,19: zuboly). Ugyanígy a gör. kszülön szó is. – A Bibliában előforduló gyümölcsfák: alma, dió, füge, gránátalma, mandula, olaj, pálma, pisztácia, szentjánoskenyérfa, vadfüge; egyéb hasznófák: akác, cédrus, balzsam, ében, fűz, ciprus, mirtusz, platán, szantál, tamariszkusz, tölgy. – Az öreg gyümölcsfákat visszavágják, hogy megfiatalítsák, a törzset sarjadásra késztessek (Jób 14,7; vö. Iz 11,1: Vessző kél majd Izáj törzsökéből, hajtás sarjad gyökeréből), v. új ágat oltanak bele (Róm 11,17 kk.). A gyümölcsfákat a törv. védte (MTörv 20,19: az ostromlott város gyümölcsfáit tilos volt kivágni; ugyanakkor Holofernesz elrendelte Betulia ostromakor a gyümölcsfák kivágását; vö. Jud 2,17: csak a Vg-ban). Palesztinában kb. 40 helység gyümölcsfáról volt elnevezve. – A ~k olykor megszemélyesítve szerepelnek a Bibliában: teleszívják magukat (Zsolt 104,6), tapsolnak (Iz 55,12), örülnek (Zsolt 92,12), ismeretre tesznek szert (Ez 17,24), irigykednek (31,9), királyt választanak (Bír 9,8–15), versengenek a lányért (2Kir 14,9). – A ~kkal kapcsolatos mitológiai felfogásra nézve → élet fája, a jó és a rossz megismerésének ~ja (Ter 2,9.17), a Jahve által ültetett ~k (Zsolt 104,16; Szám 24,6; → cédrus). – Az egyedül álló, örökzöld v. valamilyen okból szembetűnő ~kat (miként az őket helyettesítő oszlopokat, → Asera) a kánaániak tisztelték, s az izr.-k is szt.-nek tekintették. Ilyen szt. ~k alatt ültek törv.-t, tartottak gyűlést, tanácskozást (Bír 4,5; 1Sám 14,2; 22,6); a környékükön választottak vezetőiknek sírhelyet (Ter 35,8; 1Sám 31,13; 1Krón 10,12). Az ÓSz-ben szt. ~nak számított: a szichemi tölgy v. terebint (Ter 12,6; 35,4), az Úr szentélyében álló tölgy Szichemben (Józs 24,26), amely talán azonos a szichemi emlékkő melletti tölgygyel v. terebinttel (Bír 9,6), a jósok tölgye Szichem mellett (9,37), Bétel tölgye v. terebintje (1Kir 13,14), az ofrai tölgy v. terebint (Bír 6,11.19), Debora pálmája Ráma és Bétel között (4,5), a tamariszkusz Jábesben (1Sám 31,13; 1Krón 10,12), Beersebában (Ter 21,33) és Gibeában (1Sám 22,6), a gránátalmafa Geba szélén (14,2). Ma is sok ~t szt.-nek tartanak, így Ábrahám terebintjét Hebronban. – Az ÓSz-ben ~anyagként szerepel az akác, a tölgy, a fenyő, a szikomor, a cédrus, a ciprus és a szantál; a Jel 18,12 említi a tuját. – A ~val dolgozó iparosok mesterségüket a föníciaiaktól tanulták (2Sám 5,11; 1Kir 5,20); az ácsok Joás és Jozija idejében önálló mesterek lehettek (2Kir 12,12); vö. még: Iz 40,20; 44,13; Jer 10,3. Szerszámul szolgált: a balta, a gyalu, a fűrész, a kalapács, a fűrő. – Az ÚSz – mint a korai zsidó irodalom is – szembeállítja a zöldellő és a száraz ~t (Lk 23,31); Jézus a zöldellő, élő ~, amelyet a tűz nem emészt el, Izr.-lel, a kiszáradt ~val szemben. De szerepel a ~ az ÚSz-ben építőanyagként (1Kor 3,12), dorongként (Mt 26,47.55: az eredetiben) és kalodaként is (ApCsel 16,24: az eredetiben). A profán gör.-ben megtalálható a büntetőeszközül szolgáló ~; ez mintegy előfutára az ÚSz-ben szereplő keresztfának (→ kereszt), sőt az átok ~jának (ApCsel 5,30; 10,40; 13,29; 1Pét 2,24 és Gal 3,13; vö. MTörv 21,23). A Jel 22,2 ósz-i elképzeléshez kapcsolódik.

46. Asszír katonák kidöntik az ostromlott város körül a fákat

fahéj: egy D-Ázsiában tenyésző fűszernövény belső héja. Porrá törve fűszer, amely a → szent kenet egyik összetevője volt (Kiv 30,23). Illatszerül is felhasználták, pl. a fekvőhely illatosítására (Péld 7,17). Én 4,14: egyike azoknak a növényeknek, amelyek a kedves bemutatására szolgáló kertben illatoznak; Sir 24,15: a bölcsesség illata olyan, mint a ~ és a balzsam illata. A Jel 18,13 kk. szerint Babilóniában értékes behozatali cikk lehetett; Izr.-be Tiruszon át Arábiából szállíthatták (Ez 27,19).

fájdalom: Az ÓSz-ben a fájdalmat nem szégyellik, nem rejtik el, hanem kifejezik sírással, kiáltással, jajgatással, a ruha megszaggatásával, ill. azzal, hogy hamut v. port szórnak magukra. A szokásos testi v. lelki szenvedéseken kívül ok a ~ra a nép nyomora, másnak a baja (részvét) v. a saját vétség (Zsolt 51). A ~ az ósz-i felfogás szerint a csontokban, a szívben, a vesékben, a belső részekben v. a májban fészkel, s Isten haragjának a jele; innen érthetők a megtérésre intő szavak (32,3 kk.; 38,4,19; 39,12; Iz 1,4–9). A ~ által úgy nevezi Isten az embert, mint az ember a fiát (Jer 10,24; 31,18 kk.; 46,28; Siral 3,33; Zsolt 94,12 kk.; Bölcs 3,5). A ~ próbára teszi az embert (3,5; Sir 2,5), és előkészíti a bűnös gyógyulását, megtérését (MTörv 32,39; Iz 10,22; Jer 30,17; Zsolt 107,17–20). Isten kiválasztottainak Isten üdvözítő tervei jegyében el kell viselniük a fájdalmat (Ter 50,17–20; Rut 1,20 kk.; Jer 15,10–18; 18,19–23; 20,7 kk.; Ez 2,6; 24,16 kk.; Oz 1 kk.), ezzel levezekelhették a bűnösök vétkeit (Iz 53; Dán 3,39 kk.; 2Mak 7,37 kk.). A ~ban az igaz találkozik Istennel (Zsolt 22,42), a ~ áldás forrásává válik (Iz 66,9 kk.; Jer 30,6 kk.; Mik 4,10; 2Mak 7,36). Csak az örökre elvetetteknek lesz részük soha véget nem érő ~ban (vö. Iz 66,24; Dán 12,2; Jud 16,17); az igazakat és azokat, akik megbánják bűneiket az eljövendő üdvösség idején Isten minden ~tól megszabadítja és fájdalmukat örömmé változtatja (Iz 25,8; Bölcs 3–5; 2Mak 7,11). – A zsidóság a ~nak – büntető-nevelő jellegén túl – vezeklő szerepét is látja. – Az ÚSz-ben – mint ember – Jézus is érez fájdalmat (Mk 3,5; Lk 19,41; Jn 11,35; 13,21), és borzad tőle (Mk 14,34 kk.; Jn 12,27). Fájdalmát könnyeivel és kiáltásával is kifejezi (Mk 15,34–37; Jn 11,35; Zsid 5,7). A ~ része üdvözítő tervének (Mk 8,31) és – a halállal – eszköze az ember bűnéért való elégtételnyújtásnak (→ szenvedés, → szenvedéstörténet). A Mester példáját követve a tanítványnak is készen kell állnia – Isten szolgálatában és Krisztus iránti szeretete, hűsége bizonyosságául – a ~ elviselésére (Mk 8,34 kk.; 10,38 kk.). A keresztények fájdalma a szülő

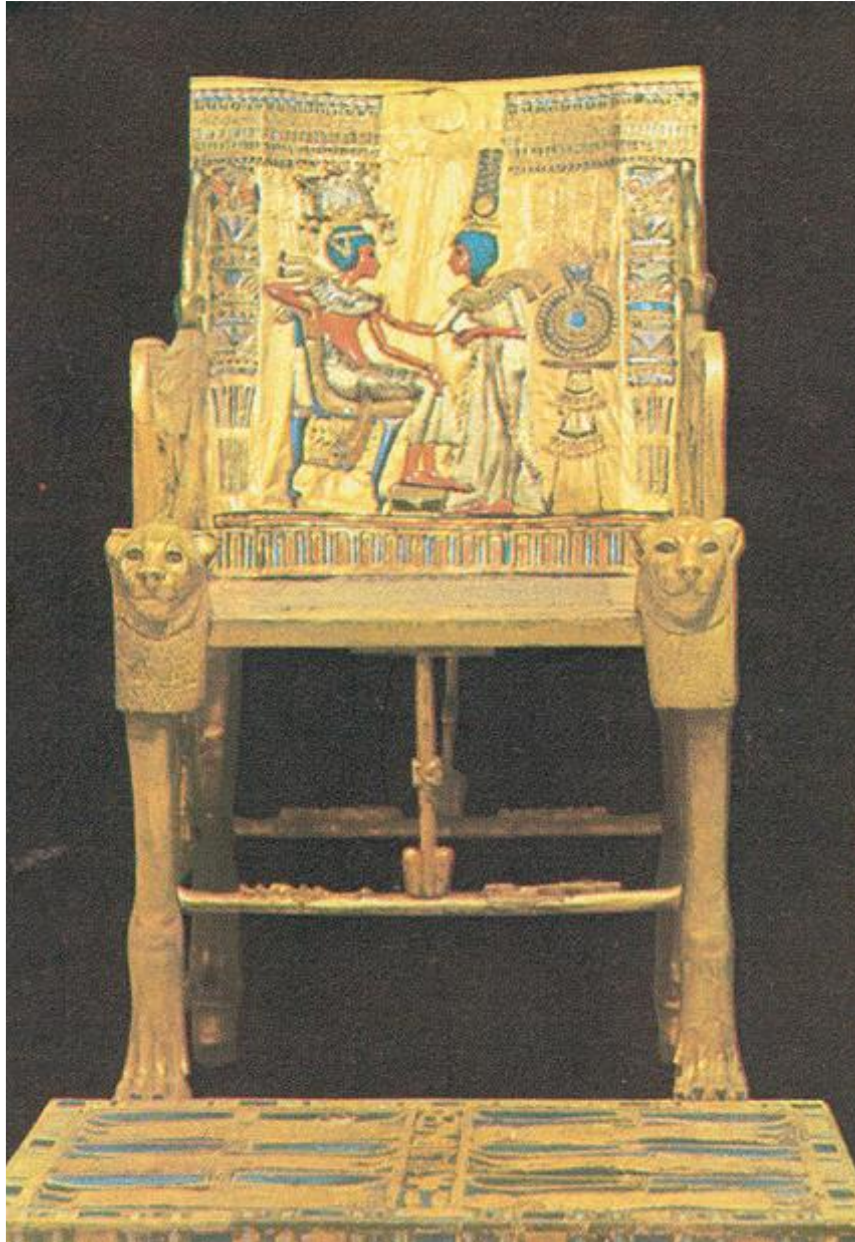
asszony fájdalmához hasonlít, aki gyermeke világra hozása (= az örök boldogság elérkezte) után már csak az örömet érzi (Jn 16,21 kk.), ezért a keresztény keserű fájdalmában, a legnagyobb megpróbáltatás idején is tud örülni (1Jak 1,2; 1Pét 2,20; 4,12–16); ilyenkor a tanítvány részt vállal Krisztus szenvedéséből az Egyh. javára (Kol 1,24). Az idők végén a hívőknek szorongatásban lesz részük (Mk 13,19.24 kk.), de fájdalmuk örömmre változik (Jel 7,13–17), az elvetetteknek azonban örökké tartó ~ jut osztályrészül (Lk 16,23 kk., 28; Jel 14,9 kk.; 18,7; 20,10). Sem az ÓSz, sem az ÚSz nem ismeri azt a fájdalmat, amelyet aszketikus szempontból okoz valaki magának; ugyanígy a ~ iránti sztoikus érzéketlenségre nevelésnek sincs bennük nyoma.

fajtalanság: → erkölcstelenség.

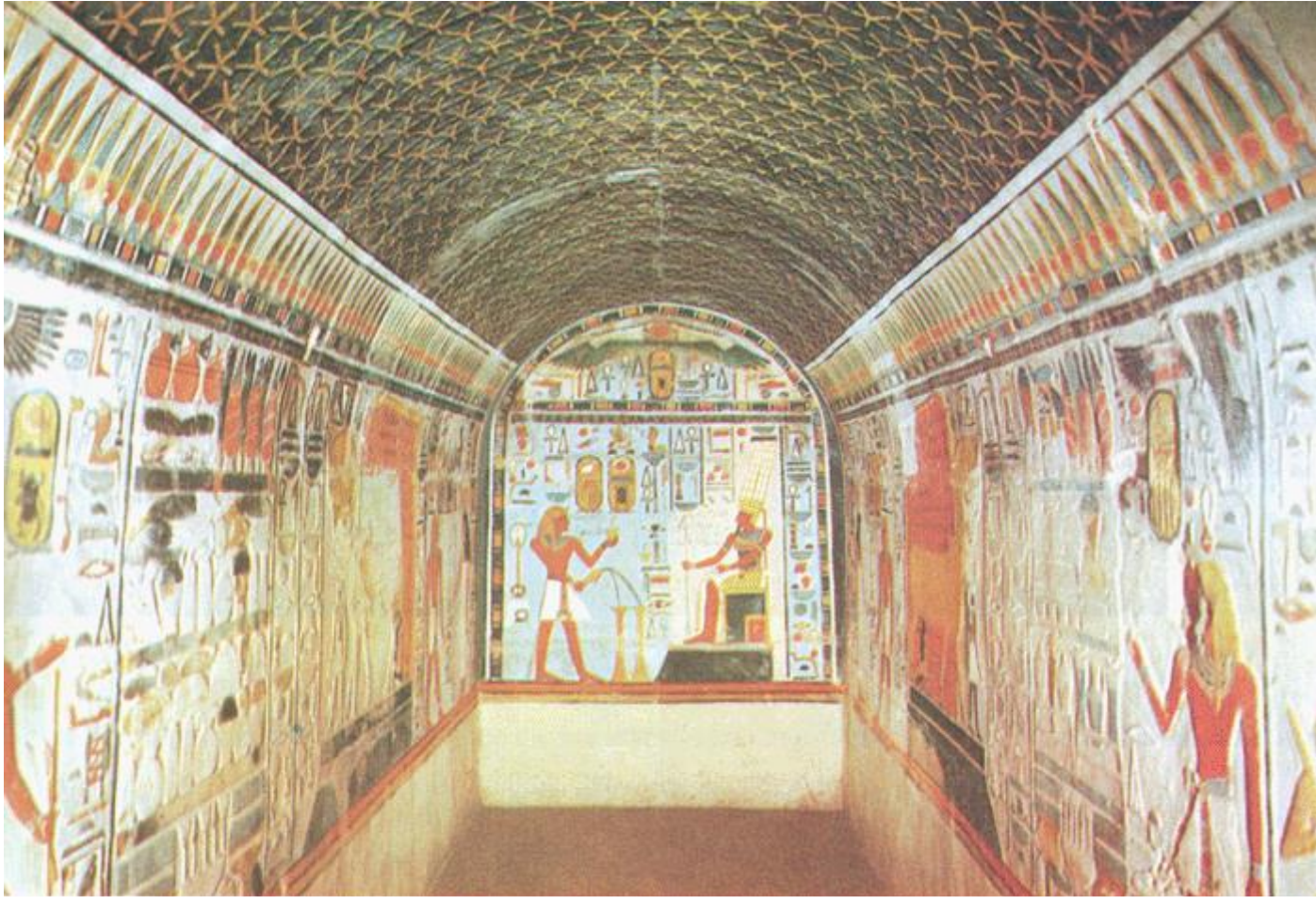
fáklya: világítóeszköz, amely több, olajjal v. szurokkal átitatott és összekötözött fadarabból állt. Alkalmanként ~val világították meg a város utcáit és tereit (Jud 13,13; 2Mak 4,22), de arra is fölhasználták, hogy az ellenség ostromgépeit fölgyújtsák vele. Gedeon csapata üres korsókba rejtett ~kkal közelítette meg az ellenség táborát, majd összetörte a korsókat, hogy a hirtelen föllobbanó fény az ellenséges táborban pánikot keltsen (Bír 7,16.20). Sámson a rókák (ill. sakálók) farkára ~t kötött, meggyújtotta őket és a filiszteusok vetésébe kergette az állatokat, hogy lángba borítsák a termést (15,4 kk.; vö. Zak 12,6). A katonák, akik Jézust foglyul ejtették, lámpákkal és ~kkal voltak fölfegyverezve (Jn 18,3). – Sátoros ünnepen az első és második ünnepnap közé eső éjszaka a legelőkelőbbek (a papokat is beleértve) ~ táncot jártak; közben szólt a zene és zsoltároztak.

falu (héb. Kafar): A nomád v. félnomád életmóddal szemben (→ Haszar) a ~ már letelepedett életformát tételez föl. A várossal szemben alacsonyabb művelődési fokot képvisel, azért a város az anya, a ~ a leány (Szám 21,25.32; Józs 15,45; Bír 11,26). A ~ban a lakosság jobban ki volt téve az ellenséges támadásnak, mint a városokban, mert nem volt fallal körülvéve (→ erődítés). A hellén korban a város és ~ között főleg közigazgatási különbség volt. A Kafar helynevekben is előfordul, pl. Kefar-ha-Ammoni (Józs 18,24) és Kafarnaum (1Sám 6,18).

fáraó: az egyiptomi uralkodó neve a Bibliában; Egyiptomban maga a szó ('nagy ház') már az óbirodalomban megvolt, de arra, hogy az uralkodóra vonatkoztatták (nem a palotára) csak a Kr. e. 15. sz.-ból III. Tuthmószisz idejéből van adat. Az uralkodónak 5 elnevezése volt, ezek közül az egyiptomiak elsősorban a negyediket használták; az egyiptológusok viszont – gör. példára – mind az ötöt fölsorakoztatják. A ~nak emberi természetén kívül isteni természetet is tulajdonítottak, s ebből sok nehézség támadt. A Bibliában név szerint Hofra, Nechó, Sisák, Tirhaka szerepel; név nélkül a következők fordulnak elő: a) a ~, aki Ábrahám feleségét, Sárát háremébe vitte (Ter 12,15–20); b) a ~, aki Józsefnek tisztséget adott és akinek uralma alatt Jákob és családja bevonult Egyiptomba (40–47; → Izrael fiai Egyiptomban); c) a ~, aki „nem ismerte Józsefet” (Kiv 1,8); d) aki a zsidókat elnyomta (1,8 kk.); e) ennek utódja (2,23), akinek uralma alatt Izr. fiai kivonultak Egyiptomból (→ kivonulás Egyiptomból); f) a ~, akinek lányát Salomon feleségül vette, föltehetően II. Pszuszennész Taniszból (1Kir 9,16.24); g) a ~, aki a lázadó edomitát, Hadadot fölkarolta (11,14–22); lehetséges, hogy Amenemope (Kr. e. 1026–976) utóda, Sziamon; h) a ~, aki Jerobeámnak menedéket adott (11,40); föltehetően Sisák. – Lásd a III. és V. színes képet.

III. Tutanchamon trónja. A támlán a fáraó és hitvese látható, akik kb. József korában éltek

V. III. Tuthmószisz fáraó sírkamrája. Kairó, Egyiptomi Múzeum

**47. III. Amenhotep (Amenóphisz) fáraó hatalmas szobrának feje. Théba, Kr. e. 14. sz.
117 cm magas, homokkő szobortöredék. British Museum**

farizeusok: a zsidó vallási párt tagjai; a → Tórának és az atyák hagyományainak (→ Misna, → Talmud) alapos ismeretére törekedtek és szigorúan megkövetelték a saját törv.-magyarázataikhoz való igazodást, különösen a → szombat, a rituális tisztaság (→ tiszta) és a → tized vonatkozásában. A ~ról a legfontosabb források: Josephus Flavius, az ÚSz és a rabbinista irodalom. – A ~ nevet rendszerint az arám perissaia, ill. héb. perusim 'elkülönített' szóból vezetik le. Vsz. ellenfeleik nevezték el így őket, mert a törv. aprólékos értelmezése és igen szigorú követése folytán erősen elkülönültek a „tisztátalan” tömegtől. A Misnában az elnevezés csak elvétve fordul elő, annál gyakrabban találkozunk benne a haberim szóval, amelyet a ~ egymás megszólítására használtak; ebből arra lehet következtetni, hogy a ~ megszervezett pártot alkottak. T. V. Manson az elnevezést gúnynévként értelmezi: a perzsák, a párszizmusból kölcsönzött tanításaik (angyalok, eszkatológia) miatt, de ez a föltevés nem állja meg a helyét, egy nagyon is kétséges szófejtésen alapszik. Rendszerint a Mak által említett → hasszideusokat tekintik a ~ elődeinek, de a nibdalimokra is lehet e vonatkozásban gondolni, akik szintén elkülönültek az ország népeitől (Ezd 6,21; Neh 10,29) a törv. megtartása jegyében. Annyi bizonyos, hogy a ~ név szerint Josephus Flaviusnál bukkannak

fel Jonatán főpapsága (Kr. e. 160–143) idejében. E. Schürer és M.-J. Lagrange úgy véli, hogy szervezett csoportként a ~ csak I. Johannesz Hürkánosz (ur. Kr. e. 134–104) idejében léptek föl, mégpedig a tisztán evilági politikai szempontokat érvényesítő hasmoneus papi fejedelmekkel szemben. Alexandra uralma (Kr. e. 76–67) alatt szellemi egyeduralomra tettek szert. Fölfogásuk Jeruzsálem pusztulása után is iránymutató maradt a zsidóság körében. – A papi arisztokratákkal, a → szadduceusokkal szemben a ~ a laikusokat képviselték, és a tudásukon kívül semmi más eszközük nem volt a hatalom gyakorlására. L. Finkelstein demokratáknak tartja őket. Annyi biztos, hogy a nép körében nagy tekintélyük révén vezető szerepet töltöttek be. Céljaik nem politikaiak, hanem tisztán vallásiak voltak; politikailag a → zelótákkal ellentétben mérsékelteknek számítottak (pl. a róm.-akkal), s hűségesen kitartottak az ósz-i eszmény (teokrácia) mellett. Tanításuk már Jézus korában irányt szabott a palesztinai zsidóságnak. A szadduceusokkal folytatott vitáik közismertek: ezek tagadták az angyalok és szellemek létét, a föltámadást és a halhatatlanságot (Mt 22,23–33; ApCsel 23,8). A kultuszt és a jogot illetően is eltértek a ~ és a szadduceusok nézetei. Ebben nagy szerepe volt annak a farizeusi tételnek, amely szerint a törv. hagyományos magyarázata és továbbfejlesztése, vagyis az atyák hagyománya egyenértékű a Tórával, sőt olykor fölébe is helyezhető a Tórának „kötelező” érvénye szempontjából. A Tóra értelmezésében egy időre még a szadduceusokra is sikerült nézeteiket ráerőltetniük, egyszerűen azért, mert a legtöbb → írástudó a ~ pártjába tartozott. Az ev.-okban a ~ és az írástudók rendszerint egy csoportot alkotnak (Mt 5,20; 12,38; 15,1; 23,2.13–36; Mk 2,16; 7,1; ApCsel 23,9). – Ismeretes, hogy Jézus meglehetősen szigorúan ítélte meg a ~-at; nem a tanításukat (vö. Mt 23,3), hanem a magatartásukat (góg, képmutatás, → Hegyi beszéd) és a cselekedeteiket (→ jajkiáltások: Mt 23,13–36). A ~ kezdettől szemben álltak Jézussal, s végül Jézus halálra ítéletét követelték Pilátustól (vö. Mk 3,6; 14,64 stb.). Több újabb szerző (I. Abrahams, T. Herford stb.) megkísérelte, hogy a ~-at igazolja, elsősorban Josephus Flaviusra és a későbbi rabbinista irodalomra hivatkozva. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy valóban komoly vallási törekvéseik elismerést érdemelnek (elsősorban Pálra és megtérésére kell gondolni); sok tekintetben a ~ voltak az ósz-i kinyilatkoztatás letéteményesei és megőrzői. Jeruzsálem pusztulása után ők tartották fenn a zsidóságot és a zsidó kultuszt. Egyoldalú alapelvük azonban szükségszerűen olyan magatartást vont maga után, amelyet Jézusnak el kellett ítélnie. Túlzott buzgalomuk a törv. és a rituális tisztaság érdekében akadálya volt a szereteten alapuló közösség létrejöttének, gógös elkülönüléshez (vö. Lk 18,9–11) és a tudatlan és tisztátalan → nép megvetéséhez vezetett. Jogi szemléletmódjuk formalizmussá és képmutatássá torzult, az élő vallásosság megmerevedését vonta maga után, így nem voltak fogékonyak az ÓSz gyümölcsöző áramlatai (messianizmus és profétizmus) iránt. Ezen túlmenően: bár maga is farizeus volt, Josephus Flavius nem nyilatkozott a ~ról egyértelműen kedvezően; ugyanígy a rabbinista irodalom sem.

farkas: Palesztinában ugyanaz a ~ fajta él, mint Európában, csak valamivel világosabb a szőre. Jer 5,6: a félelmetes ragadozó nappal a sziklák közt tanyázik, a pusztában rejtezik (vö. 5,6), az est leszálltával pedig (Hab 1,8; Szof 3,3) zsákmány után indul és veszedelem a nyájnak (Sir 13,17; Jn 10,12). Iz 11,6; 65,25: a messiási korban megszelídül. Ez 22,27: „a főemberek olyanok..., mint a farkas, amely széttépi zsákmányát, vért ontanak, romlásba döntik az embereket”. → Jákob áldásában Benjamin törzse harciassága miatt úgy szerepel mint „ragadozó farkas” (Ter 49,27). – Az ÚSz-ben a tévtanítók, a hamis próf.-k báránybőrben jönnek, de „belül ragadozó farkasok” (Mt 7,15; ApCsel 20,29). Jézus úgy küldi tanítványait, mint bárányokat a ~ok közé (Mt 10,16; Lk 10,3).

fátyol: 1. A Ter 12,14 kk.; 24,15 kk.; 26,7 stb. alapján föltehető, hogy Izr.-ben a nők általában ~ nélkül jártak. Ahol az ÓSz-ben a nők ~áról van szó (Iz 47,2: Babilon szüzi leánya, vedd le fátyladat; Én 4,1.3; 6,7: menyasszony) a Ter 24,65-höz hasonlóan (Ráchel Izsákot megpillantva elfátyolozta arcát) kell érteni: a jegyesség idején a nőnek el kellett a férfi elől

takarnia az arcát. Azt, hogy az utcanők ~t viseltek, helytelenül teszik fel a 38,14 kk. alapján; csak Támár akarta magát fölismerhetetlenné tenni Júda előtt. A jövőmondók fátylaira = lepleire (Ez 13,18.21) még nincs kellő magyarázat. Az, hogy elfátyolozták magukat, Izr.-ben vsz. később vált szokássá; de nem jellegzetesen iszlám jelenség, hiszen az ókori K-en is dívott (már a Kr. e. 2. évezred 2. feléből kimutatható; vö. a közép-passzír törvények 40. §-ával). Hogy Pál azt kívánta-e, hogy az asszonyok ~t viseljenek az istentiszteleten (vö. 1Kor 11,4–6), az vita tárgya. – 2. Amikor Mózes Jahvét látta, v. Jahve nevében Izr. fiaival beszélt, majd visszatért a hétköznapi életbe, befödte arcát, annyira ragyogott (Kiv 34,29–35: a „szarvak” Mózes fején félreértésen alapszanak); nem egészen világos, mit akar ez a részlet jelenteni. 2Kor 3,7–18: Pál a Kiv idézett részletéből kiindulva egyfelől annak bemutatására törekedett, hogy az ap.-ok tanítása felülmúlja az ÓSz-et (ez csak egy bizonyos időre szólt, aztán idejét múlta; vö. 2Kor 3,13 és 3,11), másfelől Izr. fiainak szemükre akarta vetni megátalkodottságukat. Ha ui. Mózes beszél hozzájuk (= az ÓSz-et felolvassák), akkor még mindig ott van a ~ köztük és Isten (kinyilatkoztatásának) fényessége között, mert nem fogják fel, hogy az ÓSz mulandó, ideigvaló. Pál azért érvelhet így, mert (a Kiv 34 ezt nem teszi) abban látja az arc elfátyolozásának rendeltetését, hogy a kinyilatkoztatás befejeződését elfödje.

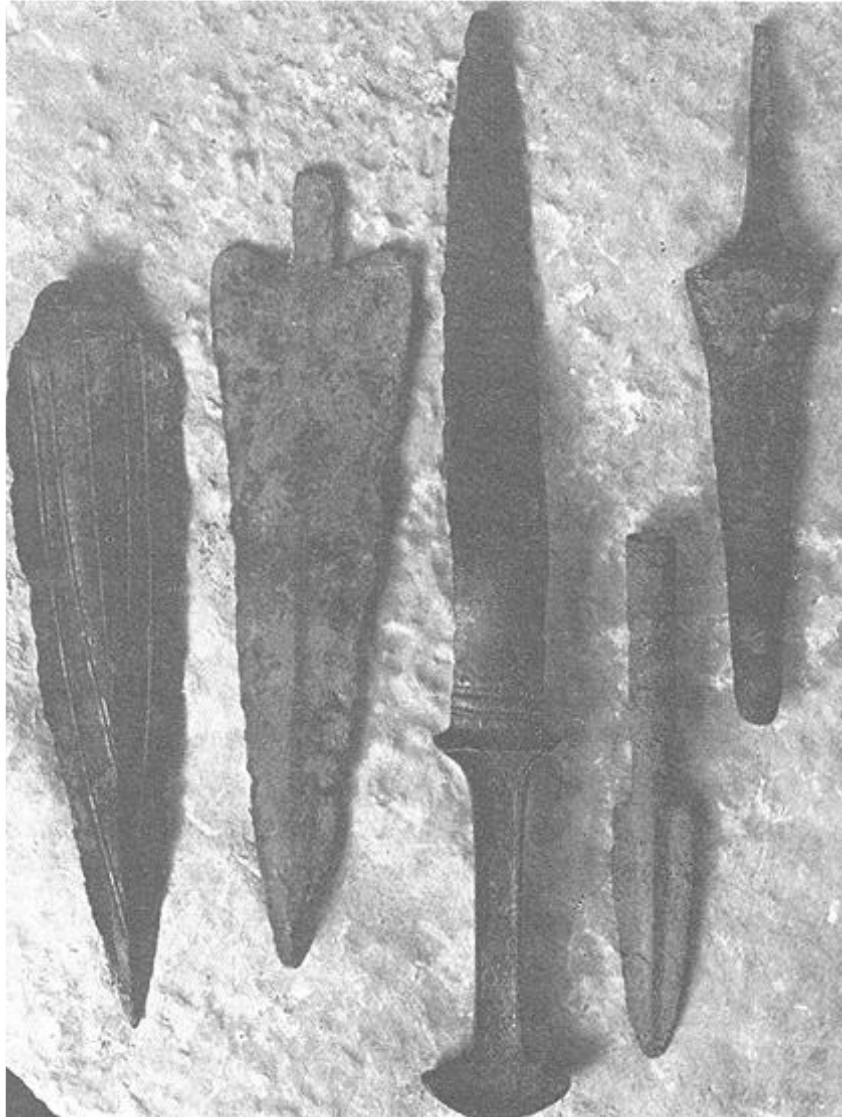
fazék: A héb. sirben húst főztek (pl. 1Sám 2,14), éppúgy, mint a dudban (2Krón 35,13), a parurban (Bír 6,19) és a kallahatban (Mik 3,3); → agyagból v. → fémből (Sir 13,2) készült. Régészetiileg fületlen és kétfülű változatban egyaránt kimutatható; mindkettőnek egyenes és kerek az alja, mint a hellén korból ismert ~nak, csak az gömbölyűbb. T.-K. Galling a ~ kategóriájába sorolja azokat a 2 v. több fülű → edényeket is, amelyekhez kerek állvány is tartozott.

fazekas: Jóllehet a ~ sokféle célra használt, nélkülözhetetlen edények (→ agyagművesség) készítője volt, és így hozzá tartozott Izr. fiainak mindennapos életéhez, a Bibliában aránylag ritkán találkozunk vele. Izajás Jahve szuverenitását állítja elének a ~ példáján (Iz 29,16; 41,25; 45,9; vö. Zsolt 2,9; Sir 33,13; Jer 18,6; Róm 9,21). – Hogy a Zak 11,13 említette 30 ezüstöt a ~ telkének megvételére fordították (Mt 27,10), az vitatható; eredetileg vsz. a Templom kincstárára gondolhattak; → Vérmező. A Siral 4,2 konkrét értelemben tartalmazza; 1Krón 4,23: talán arra gondolhatunk, hogy a ~ok céhet alkottak. Jer 18,1–4; Bölcs 15,7; Sir 27,5; 38,29: részletek a ~ mesterséget illetően; vö. Dán 2,41. A ~ legfontosabb munkaeszköze a korong; egyiptomi ábrázolások pontosan mutatják a ~ munkájának folyamatait.

fecske: Talán erre a madárra utal a héb. deror (Zsolt 84,4: a Templomban épít fészket magának; Péld 26,2) és a héb. szúsz v. szisz (Iz 38,14: csipog, csicsereg; Jer 8,7: költöző madár). Palesztinában ma is sok ~ fészkel a mecsetekben.

fegyverek: Védőfegyverek: → pajzs, → sisak, → páncél. Támadófegyverek: → kard, → lándzsa v. dárda, → buzogány, → nyíl és → íj, → parittyá, → harci szekér. Az ÓSz-ben nem találkozunk olyan gyűjtőnévvel, mint a hoplon a gör.-ben. – Átvitt értelemben: Jahve az ember fegyvereit a maga céljainak szolgálatába állítja v. elpusztítja (Zsolt 46,10; 76,4), és a saját fegyvereit adja hívei kezébe (35,2; 45,4 kk.); ugyanígy az ÚSz-ben is, de szinte csak Pál ap.-nál. Pál hittérítő munkáját Krisztusért vállalt katonai szolgálatként (militia Christi) állítja elének (2Kor 6,7; 10,4). Minden megkeresztelt élete is militia Christi: harcolnia kell Krisztus fegyvereivel (Róm 13,12; Ef 6,13). – Mint az ókori K-en az istenek általában, úgy Jahve is teljes fegyverzetben jelenik meg az ÓSz-ben (Iz 42,13), de az ő fegyverei már szellemiek: 59,17; Zsolt 35,1 kk.; Bölcs 5,17 kk., 22 (vö. Jel 1,16; 2,12.16; 6,1 kk.; 19,11–21). Egyenként is említi az ÓSz Jahve kardját, pajzsát, lándzsáját, dárdáját, íját; az övéért használja őket (Zsolt 35,1 kk.; 7,11 kk.; 91,5). – A keresztyének föl kell öltenie szellemi fegyverzetét: az igazság → övét, a megigazulás páncélját, a saru készségét az ev. hirdetésére, a hit pajzsát, az

üdvösség sisakját (vö. a róm. légiók fegyverzetével Pál korában), hogy a Sátán cselvetéseinek ellenállhassanak és a sötétség erői fölött győzelmet arathassanak (Ef 6,10 kk.). → nyelv, → villám.

48. József korabeli fegyverek. 4 lándzsahegy és 1 tőr

fehér: → színek.

fej, fő: Voltaképpen konkrét értelmén kívül átvitt értelemben és állandósult szókapcsolatokban is gyakran találkozunk a ~jel a Bibliában. – I. Átvitt értelemben, mint a profán gör.-ben, utalhat az egyénekre, a tömeggel ellentétben (Bír 5,30; Kiv 16,16: fejenként), továbbá valaminek a legmagasabb pontjára, pl. a hegy csúcsára (Ter 8,5; Iz 2,2) v. egy épület tetejére (11,4); innen érthető 'a fej köve' (Zak 4,7) kifejezés, értsd az 'oromkő' egy épület homlokzatán. Így juthattak Izr. fiai arra a gondolatra is, hogy a bútorok, használati tárgyak felső részét állatfejekkel díszítsék. Ahogy az állat ~e nem fenn van, hanem elől, és így mintegy maga után „húzza” a testet, így a ~ az emberek közt is az első, az, aki az élen van, a csoportban a legelőkelőbb (Iz 9,13: „Ezért az Úr levágta Izraelről egy nap a fejet és a farkot”; vö. 19,15). Így a főpap is ~ a többi paphoz képest (vö. 2Kir 25,18); ebből fejlődött ki a ~nek a 'vezető', a sereg v. a nép 'vezére' jelentése (Bír 11,8; Oz 2,2: fejedelem; Mik 2,13), továbbá a család ~e, a családfő (1Krn 26,10), de főleg mint ~ a férj a feleséggel szemben (1Kor 11,3; Ef 5,23) és Krisztus az Egyh.-zal szemben (Ef 4,15; 5,23; Kol 1,18; 2,19). Ezenkívül Krisztus

az egész teremtésnek és minden kozmikus hatalomnak is a ~e (Ef 1,22; Kol 2,10). Szerepel a ~ a várossal kapcsolatban is a Bibliában: 'főváros' (Iz 7,8; ApCsel 16,12: D Kódex és Pesitta). De jelentheti a ~ a héb.-ben valaminek a legjavát is, pl. a legfinomabb balzsamot (Én 4,14; Ez 27,22). Olykor felsorolásban több egységre, ill. ezek összegére is vonatkozhat a magyar ~ héb. megfelelője, pl. 3 fő = 3 csoport (Bír 7,16.20; 1Sám 11,11; 13,17). Végül utalhat valamely meghatározott időtartam elejére, kezdetére is a héb. '~, pl. a napkezdetre (Siral 2,19; Bír 7,19; Szám 10,10; vö. hétfő a 'hét kezdete'). – II. Állandósult szókapcsolatokban: a ~ fölemelése támogatásra, megsegítésre utal (Zsolt 27,6; 110,7; Sir 11,1). A ~ csóválása rosszallást, gúnyt érzékeltet v. káröröm jele (Zsolt 22,8; Iz 37,22; Siral 2,15; Mt 27,39). A ~ befödése gyászt v. szégyent fejez ki (2Sám 15,30; Eszt 6,12; Jer 14,4). → arc.

fejedelemségek (gör. arkhai): a szellemek (→ angyal) egyik csoportjának a neve. Lényük meglehetősen homályos; az elnevezés talán Dán 7-ből származik; de még az sem világos, vajon az egyes számú arkhé (1Kor 15,24: felsőbbtség; Ef 1,21) ugyanazt jelenti-e, mint a szokásosabb többes számú alak. A legtöbb helyen földöntúli → hatalmasságok a ~, akik Isten üdvözítő tervével szembeszegülnek, de akiket Krisztus a keresztyével legyőzött (Kol 2,15; Ef 1,21) és akik ellen a hívő keresztyéneknek is küzdeniük kell (Ef 6,12). 3,10 és Kol 1,16: itt a jó szellemek sorába tartoznak a ~.

fejfedő: → kendő.

fejtető, feje búbja: Költői szövegekben párhuzamban áll a fejjel (Ter 49,26; MTörv 33,16; Zsolt 7,17 stb.). Közkeletű kifejezés: „a lába ujjától a feje tetejéig” (MTörv 28,35; 2Sám 14,25; Jób 2,7: tetőtől talpig). Metaforában: Izr. feje teteje (Jer 2,16).

fekete: → színek.

felebarát, embertárs: Az ÓSz-ben ugyanabba a kötelékbe (nemzetségbe, törzsbe) v. ugyanazon közösségbe tartozó személy (pl. honfitárs, katonatárs); elsősorban mégis az Istennel való szövetség révén együvé tartozó népnek, Izr.-nek a tagját jelöli. Az ilyen értelemben vett ~ szeretete még akkor is kötelező volt vallási szempontból, ha az illető személyes ellenségnek számított (Lev 19,13–18; Péld 3,27 kk.; Sir 7,32–36). A ~tal kapcsolatos magatartást a szövetségi törv. határozta meg (Kiv 20,13–17; Lev 19,9–18; MTörv 15,24 kk.). A ~ elleni súlyos vétségek ezért a szövetség megszegésének minősültek, s Isten ítéletét vonták magukra (Kiv 22,21 kk.; Iz 10,1 kk.; Jer 5,26–29; Ez 18,12 kk.; Ám 2,6 kk.; Mik 3,2 kk.; Mal 3,5; Zsolt 82). A nem Izr. népből valók közül csak azokat illette meg a ~ elnevezés, akik hosszabb ideig ott éltek az országban (Kiv 22,20; Lev 19,34; MTörv 10,19). Békeidőben a kölcsönös jóakaraton és az igazságosságon alapult a velük kapcsolatos magatartásuk, amely a vendégszeretet és szerződés (→ szövetség) révén barátsággá is fejlődhetett. – A zsidóságban a ~ fogalma a törv.-hez hű zsidókra és a prozelitákra, Kumránban pedig csak a közösség tagjaira korlátozódott. Ugyanakkor a hellenista zsidók minden embert ~nak tekintettek. – Az ÚSz-ben a ~ szeretetét Jézus összekapcsolja az Isten szeretetével (Mk 12,31 kk.), és kivétel nélkül minden ember iránt megkívánja a szeretetet: mindenki, akivel valaki találkozik v. aki segítségre szorul, az ~ (Lk 10,30–37). Ebben az értelemben fejti ki a keresztyén parainézisz az ósz-i törv.-t a ~ot illetően (Róm 13,8 kk.; Gal 5,14; Jak 2,8 kk.). A ~ iránti szeretet alapja Istennek és Jézusnak minden megkülönböztetés nélküli szeretete az ember iránt (Lk 6,36; Ef 5,1 és Mk 10,44 kk.; Lk 22,26 kk.; Róm 15,2 kk.). Természetesen a keresztyének, az Egyh. tagjai különösen is ~ai egymásnak (Jn 13,34 kk.; Róm 12,9 kk.; Gal 6,1 kk.; 10; Jak 2,15 kk.; 1Jn 2,10), mert Krisztus meghalt értük (Róm 14,15; 1Kor 8,11).

felebaráti szeretet: → szeretet.

félelem: Az ÓSz népe sokféle bajtól félt (vö. pl. Jób 5,21). Lótnak (Ter 19,31) v. Jákob fiainak (42,35) a félelme még elég meghatározatlan, inkább csak a létbizonytalanságból fakad, nem mitikus, nem „páni” (vö. Zsolt 91,5). A haláltól való ~ különösen nyomasztó, egész életében súlyos igaként nehezedik az emberre (Sir 40,1–11); az ember életét a természeti erők (Jón 1,5), az állatok (Ám 9,3) és az ellenség (Zsolt 55,4 kk.; MTörv 7,19) veszélyeztetik, ezek tehát félelmet keltenek az emberben. A bizonytalanság szintén forrása lehet a ~nek; így Saul kísérője is félt beledöfni Saulba a kardját (1Sám 31,4); s Gedeon embereinek egy része is ezért fordult vissza (Bír 7,3). A ~nek lehet olyan oka is, amely még a halálnál is rosszabb (Sir 26,5 kk.); így a rabszolgaság (Ter 43,18) v. a rossz asszony (Sir 26,5 kk.). De kelthet félelmet a tél (Péld 31,21) v. az egyenetlen, kitaposatlan út is (Préd 12,5; Iz 7,25). Ami alkalmat adhat az összeütközésre, az szintén oka lehet ~nek, szorongásnak; ezért nem tárta Nehemiás a király elé a hazatérés kérdését (Neh 2,2), s ezért nem mondta el Sámuel Élinek a hallottakat (1Sám 3,15). Ilyen értelemben véve a ~ összefonódik a szégyenkezéssel, s bizonytalanságba (Bír 8,20), féltésbe, tapintatba megy át (2Sám 12,18). Innen már csak egy lépés, és a tiszteletnek adja át a helyét a szülők iránt (Lev 19,3), az öregek iránt (Jób 32,6–7). Ahol főleg a hatalomtól kellett félni (Dán 1,10), a ~ tekintélytiszteletté fejlődött (Józs 4,14). – A megfélemlítés szándékos is lehetett (Neh 6,9); Jahve is ~mel töltötte el Izr. ellenségeit (MTörv 2,25). Ugyanakkor a ~ kiváltott egyfajta magatartást: Mózes menekült (Kiv 2,14–15), Saul nem áldozta föl a zsákmányolt állatokat (1Sám 15,24), a nép levonult Egyiptomba (2Kir 25,26). A ~nek hanyagság is lehet a következménye: Kánaán azonnali meghódításának elmulasztása, annak ellenére, hogy Jahve bátorította népét (MTörv 1,19–33: ne félj). Ez a formula Isten segítő szándékának és hatalmának jele, s arra utal, hogy Ő hű a szövetséghez, megtartja ígérését. Erről biztosítja tehát Ábrahámot (Ter 15,1), Mózeset (Szám 21,34) és a száműzötteket (Iz 51,7), mielőtt feladatot bízna rájuk. Emberek olyan valamire biztatnak azzal, hogy ne félj! más embereket, amitől v. aminek a következményétől azok előzőleg félték (1Sám 28,13; 2Sám 13,28). Szolgálhatott ez a kifejezés megnyugtató is (Ter 35,18: szülés alkalmával; 1Sám 4,20) v. egyszerűen a bizalom fölkelésére, bármilyen élethelyzetben (Bír 3,11; 2Sám 9,7). → istenfélelem.

felemás lények: → keveréklények.

felhő: Az ÓSz-ben az általános vallástört.-ben tudvalevően baljóslatú ~ a → teofánia kísérőjelensége, különösen a Noéval kötött szövetség tört.-ében (Ter 9,13 kk.) és a Sínai-pusztában. Jahve ~ben v. ~n (~vel) jelenik meg (Bír 5,4 kk.; Jób 38,1; Ez 1,4.28; 2Mak 2,8); ugyanígy az Emberfia is (Dán 7,13). A sötét ~k Jahve sátorául szolgálnak (2Sám 22,12; Zsolt 18,12). A ~ Jahve szekere, fogata (104,3; Iz 19,1), por a lába nyomában (Náh 1,3); a ~k Isten íja, belőlük röppennek szét a nyilak (Bölcs 5,21). Fölmerül a kérdés: vajon látja-e Isten a sűrű ~k takaróján át, mi történik a földön (Jób 22,13 kk.), s hogy áthatol-e rajta az ember imája (Sir 35,16; Siral 3,44.56). Az Úr napja ~vel borított nap, a ~ napja (Ez 30,3; 34,12; 38,9; Jo 2,2; vö. Zsolt 97,2). De Jahve természetesen ura a ~nek és a vele összefüggő természeti jelenségeknek (135,7; 147,8; Péld 3,20; 8,28; Sir 43,14 kk.; Jer 10,13; 51,16; Bár 6,61, de főleg Jób 26,8; 36,27 kk.; 37,11.16; 38,9.37). – Az ÚSz-ben jóval kevesebbszer szerepel. Csak Jézus → színeváltozása tört.-ében fordul elő a teofánia kísérőjelenségeként (Mk 9,7 kk.: Péter szavára ~ ereszkedett alá, mintegy Isten sátoraként; vö. Zsolt 18,12). A → mennybemenetel tört.-ében mintegy elleplezi a titokzatos eseményt (ApCsel 1,9; vö. Jel 11,12). Az Emberfia az ég ~jén v. ~jével fog érkezni (Mt 26,64; Mk 14,62; Jel 1,7), és már a ~n ül (Jel 14,14–16). Így az élve maradók is ~kön fognak elragadtatni Krisztus elé (1Tesz 4,17; vö. Ter 5,24; 2Kir 2,1 kk.). A pusztai ~ csak Pálnál fordul elő: az atyák a ~ben (= Isten jelenlétében) Mózesre (= Krisztus előképére) mintegy megkeresztelkedtek (1Kor 10,1 kk.).

Félix (lat. 'boldog, szerencsés'), teljes nevén Marcus Antonius Felix: Júdea helytartója (ur. Kr. u. 52–59). Eredetileg rabszolga volt, Claudius császár szabadította fel. Először Antonius

triumvir unokáját vette feleségül, később I. Heródes Agrippa király legkisebb lánya, → Druzilla lett a felesége (3. feleségének neve ismeretlen). Kivégeztette Jonatán főpapot és több zsidó lázadást leverte. Hízelgő vádbeszédében → Tertullus dicsérte uralmát (ApCsel 24,2–8); Tacitus elítélően írt róla. Az ő ítélőszéke előtt hangzott el Pál védekezése. Néhány nappal később zsidó felesége, Druzilla jelenlétében beszélt neki Pál az igazságosságról, az önmegtartóztatásról és a jövődől ítéletről (24,24–26). Leváltása után a zsidók vádat emeltek ellene, de fölmentették. → szikáriusok.

feltámadás: → Jézus Krisztus feltámadása, → halottak feltámadása.

feltámasztás: Halottat újra életre kelteni a. m. a → holtak országából visszahozni (Sir 48,5). Izr. fiainak hite szerint Jahvének hatalma van a holtak országa fölött (MTörv 32,22; Jób 26,6; Zsolt 68,21; 139,8; Péld 15,11; Iz 7,11; Ám 9,2); ezért tudta Illés próf.-t meghallgatni és a szareptai özvegy fiát az életbe visszahozni (1Kir 17,17–24; Sir 48,5). A sunemi asszony fiának tört.-ére, akit Elizeus próf. keltett életre, vsz. az Illés-ciklus is hatott (vö. 2Kir 4,34 kk. és 1Kir 17,21). – Az ellentét „Az Úr adja a halált és az életet, letaszít az alvilágba és felhoz onnan” (1Sám 2,6; Bölcs 16,13) – ez egyértelmű azzal, hogy Isten korlátlan ura az életnek, ugyanakkor tágabb értelmezése a ~nak: szabadulás az életveszedelemből. A beteg, az üldözött stb. már úgy érzi, hogy már a → seolban van, s csak gyógyulása v. igazának bebizonyosodása révén menekül meg onnét, Isten jóságából (Zsolt 18,5 kk.; 30,4; 40,3; 56,14; Sir 51,2 stb.). Hasonló értelemben viseli az akkád irodalomban a gyógyítás tudományának istennője, Gula a díszítő jelzőt „aki a halottakat feltámasztja”; és Samas napisten szintén; egy Ninibről szóló himnuszban ez áll „Visszahoztad a holttestét annak, aki leszállt az alvilágba.” – Az evangélisták 3 halott ~áról számolnak be (Lk 7,11–17: a naimi ifjú; Mt 9,18–26: Jairus lánya; Jn 11: Lázár). Jn szimbolikájában Lázár ~a Jézus életet adó erejére utal; 5,25.28; 11,25 kk. ezt szavakba is foglalja. ApCsel 9,36–42: Joppében Péter életre kelti Tabitát (Dorkászt); 20,9–12: Troászban Pál feltámasztott egy Eutichusz nevű ifjút. Péter szavai (9,40: „Tabita, kelj fel!”) Krisztus szavait idézik (Mk 5,41); Pál eljárása (ApCsel 20,10) Illés eljárására emlékeztet (1Kir 17,21: maszoréta szöveg; LXX: 3-szor rálehelte a fiúra). → halottak feltámadása.

féltékenység: Jahve jellegzetes vonása. Jahve féltékeny Isten: igényt tart tulajdonául lefoglalt népe (Kiv 19,5 kk.) kultuszára (20,4 kk.; 34,14); az egyedül őt illeti meg, más isteneknek a tiszteletét nem tűri el. Ez a gondolat az összes fogság előtti szövegben föllelhető (Szám 25,11; MTörv 4,24; 5,9; 6,15; 32,16.21; Józs 24,19; 1Kir 14,22), később főleg Ezekiel (Ez 5,13; 8,3.5; 16,42; 23,25) és a Zsolt 78,58 emeli ki. Azok, akik a → bálványimádással szembe fordulnak Izr.-ben, Jahve tiszteletét mozdítják elő, annak érdekében buzgólkodnak (Szám 25,13; 1Kir 19,10; 2Kir 10,16). A próf.-k Jahve ~ét összekapcsolják szentségével. Ez 39,25: Jahve buzgólkodik szt. nevéért, amelyet Izr. fiainak fogságba hurcolásával gyalázat ért (Ez 36,23–28; 39,17–29); Jahve nem tűrheti, hogy nevét meggyalázzák (Iz 48,11), megvédi neve szt.-ségét v. ahogy a próf. kifejezi, szt.-té teszi nagy nevét (Ez 36,23; vö. 39,27). De Isten féltő szeretete nyilatkozik meg üdvözítő terve megvalósításában (Iz 9,1–6) v. Jeruzsálem megmentésében (37,30–32) is; ugyanígy abban is, hogy könyörülettel van elnyomott népe iránt (63,15; Jo 2,18; Zak 8,2 kk.), és szembefordul népe ellenségeivel (Ez 5,13; 36,5 kk.; 38,19; Iz 42,13; 59,17; Szof 3,8; Zsolt 79,5); ez utóbbi esetben a ~ valójában már nem a maga eredeti értelmében szerepel, hanem Isten → haragjával azonos értelmű.

féltékenységi áldozat: az → istenítélet egyik fajtája, amelyet a Szám 5,11–31 a férjétől → házasságtöréssel vádolt asszonynak ír elő. A rítus föltehetően 2 különböző szokásból alakult ki; a férjnek ételáldozatot kellett bemutatnia; az asszonynak viszont innia kellett egyfajta → tisztítóvízből, az ún. átokvízből, amely vétkesség esetén keserű sírás, ill. fájdalmakat (= betegség) idézett elő; közben a pap esküt vett ki és átkot mondott az asszonyra vétkessége esetére. Vsz. egy nagyon régi szokással állunk itt szemben, amelyet Mózes átvett és beépített

a jahvizmusba.

fém: A Bibliában a következő ~ekkel találkozunk: → arany, → bronz (réz), → ezüst, → ólom, → ón, → vas. A „~ek katalógusá”-ban (Szám 31,22) a sorrend: arany, ezüst, bronz (réz), vas, ón, ólom; ebben az akkori értékrend is kifejeződik. A ~eket Izr. fiainak csaknem mind vásárolniuk kellett; elsősorban Kisázsiából szállították. De a Jordántól K-re eső terület is gazdag volt érclelőhelyekben (MTörv 8,9); → bányászat. → olvasztókemence (→ Tarsis) Tell-el-Hesziben és Tell Dzsemmében kerültek felszínre; Timnában, Ecjon-Gebertől 9 km-re ÉNy-ra olyan (edomita v. midianita) rézbányákat és olvasztókemencéket találtak, amelyek csak a Kr. e. 11. sz.-ban lehettek használatban, így „Salamon rézbányái” nem lehettek velük azonosak. Az olvasztókemencéket (Ter 19,28; MTörv 4,20: vaskohó, átvitt értelemben; Péld 27,21: aranyolvasztó; Iz 48,10: kohó átvitt értelemben; Dán 3,6: tüzes kemence, Babilóniában stb.) fával fűtötték. A megtisztított, folyékony ~ öntőformába kerülhetett; az ásatások során több öntőformát találtak a régészek. A nyers ~et a kovács kalapáccsal munkálta meg. A réztekercsre nézve → Kumrán.

fény: → világosság.

féreg: A megromlott mannát (Kiv 16,20), az istenverte súlyos beteget (2Mak 9,9; ApCsel 12,23) és a sírban a tetemet (Iz 14,11; 66,24) ~ek lepik el. A romlottat, gyengét, jelentéktelent és eltorzultat jelképezi (Iz 41,14; Zsolt 22,7: csak ~, nem ember; Jób 25,6: az ember fia, a ~). Mk 9,44.46.48: az elkárhozottak féргеektől és olthatatlan tűztől fognak szenvedni; vö. Iz 66,24.

férfi: Az ÓSz-ben több héb. kifejezés (ís, zakar, baal, geber) szolgál a ~jelölésre, ezenkívül jellemző az ember (ádám, enós) szónak a ~val való azonosítása (pl. Ter 2,20; 5,1). Egyébként a Biblia tanítása egyértelműen szembeszegül a ~túlértékelésével, amely a szemiták körében szokásos volt (1,27; 2,23; Gal 3,28); de 1Kor 11,3–10: itt még az értékrendet az Isten-férfi-asszony sor mutatja. A ~dolga a nyilvános élet (Péld 31,23), a hadviselés (Kiv 17,9), a kultusz (23,17; 1Kor 14,34); a ~nak jogában áll a válás is, ha válólevelet ad (MTörv 24,1). → nő.

festék: → festés, → szépítőszert.

festés: Az ÓSz 3 alkalommal tesz róla említést: Jer 22,14 (terem vörösre ~e), Ez 23,14 (falra kép ~e), Bölcs 13,13 (bálvány pirosra ~e). Ásványi eredetű festékül a → minium szolgált, növényi eredetű festéket a → gránátalmából nyertek; a kármint (→ skarlát) a pajzstetű petéjéből és testéből, a → bíbort pedig egy csigafajta váladékából állították elő, amely a szírföníciai partvidéken élt. Bizonyos fölszerelésekből, amelyek a királyok korából kerültek felszínre, W. F. Albright és K. Galling festőműhelyekre következtet. → szépítőszert.

Fesztusz (lat. ’ünnepélyes’), teljes nevén Porcius Fesztusz: Júdea helytartója (ur. Kr. u. 60–62), → Félix utóda. Jóindulatú volt, de nem élt elég ideig, hogy a Félix okozta károkat helyrehozhatta volna. Cezáreában elővezettette a fogoly Pált, de nem ítélte el, mert Pál mint róm. polgár a császárhoz föllebbezett (ApCsel 24,27–26,32). Júdeában halt meg.

Figellusz (vsz. a lat. figulus ’fazekas’ becézése): Pál egyik kisázsiai kísérője (a másik Hermogenész), aki cserbenhagyta az ap.-t (2Tim 1,15). A későbbi hagyomány aposztatának tartotta.

Filadelfia, Philadelphia (a gör. Philadelphosz szóból): **1.** az ammoniták fővárosának, → Rabbának hellén neve. – **2.** hellén város Lídiában, amely alapítójáról, II. Attalosz Philadelphoszról (ur. Kr. e. 159–138) kapta nevét. A Kogamisz D-i oldalán feküdt, a Tmolusz-hegység lábánál, a Szárdeszből Kolosszéba vezető útnál, termékeny vidéken. Keresztény közössége az egyik címzettje a Jel-beli 7 levélnek (3,7–13); amikor a zsidók üldözték, bátornak és hűségeseznek bizonyult, ezért dicséretben részesült.

Filemon (gör. 'aki szeret'): föltehetően kolosszei, jómódú keresztény, kinek háza a hívők összejövetele helye volt. Pál vsz. Efezusban térítette meg (Filem 19). Egyik rabszolgája, Onezimusz Rómába szökött. Itt Pál megkeresztelte és egy levél kíséretében visszaküldte ~hoz (→ Filemonnak írt levél).

Filemonnak írt levél, Filem: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. Megírására az adott alkalmat, hogy Pál ap. egy szökött rabszolgát visszaküld urához. → Onezimusz ui., aki Kolosszéban megszökött urától, → Filemontól, róm. fogságában felkereste az ap.-t, aki megtérítette és visszaküldte urához a ~lel együtt. A levél eredetiségéhez nem fér kétség, mert az ap. gondolat- és érzésvilágát tökéletesen tükrözi. Onezimusz efezusi püspökségének része lehetett abban, hogy ez az önmagában jelentéktelen levél fennmaradt. – Tartalma. Pál nagyon tapintatosan arra kéri Filemont, hogy fogadja vissza szökött rabszolgáját, Onezimuszt, és engedje el az okozott kár jóvátételét (12.18). Filemon már nem mint szolgát, hanem mint „szeretett testvér” kapja vissza Onezimuszt (16). Pál is reméli, hogy ellátogathat Kolosszéba (22).

Filétusz (gör., 'az, akit szeretnek'): tévtanító, akitől Pál óva intette Timóteust (2Tim 2,17 kk.). Mint → Himeneusz is, azt tanította, hogy a feltámadás abban áll, hogy az ember a keresztségben újjászületik, vagyis hogy a feltámadás nem valóságos, hanem misztikus módon kell értelmezni. Tanítása a Róm 6,4–11; Kol 2,12 kk.; 3,1 egyoldalú értelmezésére vezethető vissza; Pál elhárította: 1Kor 15,12–34.

Filippi: makedóniai város. A Kr. e. 7. sz.-ban alapították Krenidesz ('források') néven. II. Fülöp Kr. e. 360: megnagyobbította és a maga nevére ~nek nevezte el. Kr. e. 168: Aemilius Paulus Perseus legyőzte Makedóniát; Kr. e. 146: Makedónia (~vel egyetemben) róm. tartomány lett; 4 kerületre osztották, ~ az első kerületbe esett, amelynek Amphipolisz volt a fővárosa. Az ApCsel 16,12 ~t a körzet legfontosabb városaként említi. Miután Augustus ~nél legyőzte Brutust és Cassiust (Kr. e. 42), a város tovább fejlődött, és Kr. e. 31: róm. kolónia lett (Colonia Augustus Julia Victrix Philippensium; vö. 16,12). Ettől kezdve megillette ~t a ius italicum. A lakosoknak kb. a fele lat. eredetű volt (nagy helyőrség állomásozott ~ben), ezek róm.-aknak tartották magukat (16,21). A lakosság másik fele gör.-makedón származásúakból és bevándoroltakból tevődött össze; ez utóbbiak közé zsidók is tartoztak, de még zsinagógájuk sem volt (16,13). Minthogy a Hémosz és a Pangaion hegyek közé esett és a Via Egnatia mentén feküdt, ~ mind katonai, mind kereskedelmi szempontból fontos volt. A közeli arany- és az ezüsbányák, amelyek révén a város meggazdagodott, Pál ap. idejére már kimerültek, ennek ellenére ~ még mindig kereskedelmi központ maradt. Az egyh.-at Pál 2. missz. útja alkalmával, 51: alapította meg ~ben (16,13–40; 1Tesz 2,2). Az első keresztény közösség csaknem teljesen megkeresztelkedett pogányokból állt. Pál mindvégig ragaszkodott a ~ekhez (Fil 1,3–8; 4,10–16), becsülte és kedvelte őket úgyannyira, hogy tőlük még anyagi támogatást is elfogadott (2,25; 4,10 kk.). A 3. missz. útján, 57 k. Pál meglátogatta a ~eket (ApCsel 20,1 kk.), és 58 húsvétján újra fölkereste őket (20,6).

Filippieknek írt levél, Fil: protokanonikus úsz-i irat, Pál ap. levele, a → fogságban írt levelek egyike. – I. Keletkezése. A filippiek hallottak Pál elfogatásáról, ezért Epafroditusszal pénzt küldtek neki. Epafroditusz megbetegedett s ez nem kis aggodalommal töltötte el a filippieket. Maga Epafroditusz is nyugtalankodott (2,25–30), és szeretett volna mielőbb visszatérni. Pál fölhasználta az alkalmat, hogy levelet küldjön vele. A ~, Pál legmelegebb, legszívélyesebb levele vsz. Rómában, az első fogság idejében (61–63) készült. – II. Tartalma. Néhány személyes közlésen (1,12–26; 2,19–30), valamint a pénzküldemény megköszönésén (4,10–20) kívül az ap.: a) figyelmeztetett az egységre és a kölcsönös szeretetre (1,27–2,18). A filippiek közt előfordulhattak nézeteltérések (4,2), ezért Pál alázatra intette őket, ami föltetele a szeretetnek (2,3). A keresztényeknek ua.-t a lelkiületet kell ápolniuk magukban, amely

Krisztusban volt, aki mint Isten kiüresítette magát, szolgálai alakot öltött, hasonló lett az emberekhez (2,5–11: föltehetően egy ősi himnusz); b) a második részben Pál óva intett a zsidózóktól (3,2–21), a saját életét is vázolta, végül pedig figyelmeztette a keresztényeket kötelességeikre. – A ~ eredetiségét nem vitatják, de egysége kérdésében megoszlanak a vélemények. Valójában a 2,19–30 után a befejezést várnánk, de ehelyett egy hangvételben eltérő másik rész következik. Lehetséges, hogy ez a rész (3,1–21) egy korábban írt másik levélből való, de az is föltehető, hogy diktálás közben Pál rossz híreket kapott, s ezzel kapcsolatban tesz a második részben észrevételeket.

filiszteusok (héb. peleset, pelistim; asszír palast, pilist; gör. filiszteim, palaisztinoi; lat. philisthiim, philisthini, philisthaei, palaestini): I. A ~ név egyetlen eddig ismert nyelvhez sem kapcsolható. Sokszor próbálták azonosítani a pelazgok és peleták (2Sám 8,18) nevével, de egyik sem helytálló. Palesztina a ~ról kapta nevét. – II. Történetük. Először III. Ramszesz fáraó uralkodásának elején (Kr. e. 1180 k.) bukkantak föl. A fáraó a szárazföldön birodalma szír tartományának É-i határánál, a tengeren pedig a Nílus torkolatánál legyőzte őket. A velük szövetséges népcsoportokkal egyetemben városokat kaptak – vsz. egyiptomi kolóniaként – Palesztina partvidékén: Gáza, Askelon, Asdod, Ekron és Gát. Az egyiptomiak szívesen elnézték É és K felé terjeszkedésüket. A bírák korának végére (Sámuel) sikerült visszaszorítaniuk az izr.-kat, és Saul is legyőzték, aki ellenük fordult (1Sám 4,1–12; 10,5; 13; 14,1–31.46; 17; 28; 31). Hatalmukat megtörve csak Dávid tudta eredeti helyükre visszaszorítani őket (2Sám 5,17–25; 8,1; 21,15–22); az, hogy adófizetői lettek, nem bizonyos. Az asszír föliratok először III. Adadnerari (ur Kr. e. 810–782) idejében említik őket. Júdával, Izr.-lél és a szír államokkal részt vettek az asszír birodalom elleni harcokban (III. Tiglat-Pilleszer, II. Szárgon, Szancherib, Azarhaddon), és ezért a Kr. e. 8. sz. vége felé önállóságuk elvesztésével bűnhődtek. Területük asszír tartomány lett, majd rövid ideig Egyiptom uralma alá került, azután bekebelezte az újbabilóniai és a perzsa birodalom. Kr. e. 333: Nagy Sándor ostrom alá vette Gázát. Később a Ptolemaioszok és a Szeleukidák versengtek a ~ virágzó kereskedővárosaiért. Korán hellén hatás alá kerültek; a Makkabeusok idején zsidóellenesek voltak (1Mak 3,41; 5,68). A Kr. e. 1. sz.-ban róm. uralom alá kerültek, de még a bizánci birodalom végéig fennmaradtak. – III. Kultúrájuk. A ~ eredeti műveltségéről keveset tudunk. Az egyiptomi ábrázolásban (III. Ramszesz harcai) bőrmellényt, rövid kötényt, hosszú, egyenes kardot v. tört, egy v. két lándzsát és kerek pajzsot viseltek; a hajukat fölfelé fésülték és egy szalaggal fogták össze, úgyhogy tollkoronára hasonlított (filiszteus tollsisak). Vitorlásaikat madárfejekkel díszítették. Harci szekereikben, a fennmaradt néhány példányból kikövetkeztethetően hettita és É-szír mintára általában 3 harcos foglalt helyet. A málhát ökor vontatta kétkerekű kordén szállították. Hogy → Gólját fegyverzetét jellegzetesnek lehet-e tekinteni (1Sám 17,5–7), az kétséges; inkább egy szír fejedelem fölszerelésére emlékeztet (erősen felnagyítva, eltúlozva). A ~ letelepedésük után gyorsan átvették az őshonos kánaániak műveltségét. Kérdéses, hogy a part menti városokban előállított ún. filiszteus kerámiához, amely a mükénei kerámia egy oldalhajtása, volt-e közük a ~nak, akiknek felbukkanásával időbelileg épp egybeesett e kerámia megjelenése. Az előkelő halottaknak ember alakú agyagszarkofágban való eltemetése nem filiszteus, hanem Egyiptomból átvett kánaáni szokás volt. A Kr. e. 10. sz.-ban a ~ kezében volt a vas monopóliuma Palesztinában (13,19–22). Az ÓSz-ben hangsúlyozzák, hogy körülméletlenek voltak. Eredeti nyelvükről igen keveset tudunk, így meg sem lehet közelebbről határozni. A ~ nem szemita nevei látszólag kisázsiai eredetre mutatnak, de a beolvadás folyamán hamarosan elvesztették jellegüket. Minden bizonnyal filiszteus a ~ fejedelmének rangjára utaló seranim, szó, amely csak a héb.-ben maradt fenn többes számban, de a gör. türannosz szóval (kisázsiai jövevényszó) hangtani okokból nem egyeztethető. A ~ föltehetően hamar átvették a kánaániak nyelvét. A Kr. e. 6–5. sz.-ból fennmaradt egy kereskedelmi szerződés Asdodból arám nyelven. A forrásokban a ~ istenei mind szemiták: → Baal-Zebub (Ekron: 2Kir 1,2.3.6.16), → Dágon (Asdod: 1Sám 5,2–

5.7; vö. Bír 16,23; 1Krón 10,10). Marna (Asdod) → Astarte (Asdod?: 1Sám 31,10). – A ~ az ún. tengeri népek második hullámához tartoztak. Kiindulópontjaik közül az ÓSz → Kaftort (Ám 9,7) említi, amely Kréta (v. Kappadókia?) lehetett. Közbülső állomásként Kisázsia DK-i részével számolhatunk; eredetüket ma nem lehet biztonsággal megállapítani. Elképzelhető, hogy a Duna középső térségéből kiinduló égei-tengeri megmozdulás hatására nyomultak előre.

49. Az ún. filiszteus kerámia példái

50. Filiszteus szarkofágtető Bet-Seánból. Kr. e. 12. sz.

fillér: → pénzérme.

Filológusz (gör. 'beszédés'): Rómában élő keresztény férfi, kinek Pál köszöntését küldte. A vele együtt említett Júlia vsz. a felesége, Nereusz és a nővére pedig a gyermekei voltak (Róm 16,15).

firmamentum: → égboltozat.

fiú: A héb. ben, az arám bar szónak, amelyet a ~ szóval szokás magyarrá fordítani, jóval gazdagabb a jelentéstartalma mint a ~ szóé. Jelentheti egy apa közvetlen leszármazottját, egy állat kicsinyét (Kiv 12,5; Zsolt 147,9), egy fa hajtását (Ter 49,22), de vonatkozhat valamely közösség, pl. egy nép egyik tagjára (pl. Izr. fiai az izr.-k, Moáb fiai a moábiták stb., azaz egy ősatyának, Izr.-nek, ill. Moábnak a fiai), egy város valamelyik lakójára (Zsolt 149,2: Sion fiai, Ez 23,17: Babel fiai), valamelyik nemzetség egy tagjára (Ter 11,5; 1Sám 26,19; Mk 3,28: az emberek fiai egyszerűen emberek). Szó esik a próf. fiáról (pl. Am 7,14); a gonoszság fiáról (2Sám 7,10: a gonoszok), az engedetlenség fiáról (Ef 2,2: az engedetlenek), a lakodalmas ház fiáról (értsd: násznép; Mt 23,15). A halál fia (1Sám 20,31; 26,16), a kárhozat fia (Mt 23,15), békesség fia (Lk 10,6) olyan ember, akire a halál, a kárhozat vár, ill. akit béke tölt el. A bölcsek rendszerint fiannak nevezik tanítványaikat (Péld 2,1; 3,1.21 stb.). A költői nyelvben a nyilak az íj v. a tegez fiai (Jób 41,20; Siral 3,13). A → szülők iránti köteleességek elsősorban a ~ra hárultak az apjával szemben. Az ÓSz-ben a ~ példaképe József (Ter 45–50) és Tóbiás (Tób 4–14). Ugaritban a ~ köteles volt az apját a támadással szemben megvédeni, részegségében támogatni, helyette a kultikus teendőket ellátni, házán a tetőt megvastagítani, a ruháját tisztán tartani. Az apa rovására történő szemérmertlenség és az apa elleni lázadás mind Izr.-ben (Ter 9,21–27; 35,22; 49,3 kk.; 2Sám 15–20), mind Ugaritban súlyos vétség volt, amit átokkal sújtottak. – → Isten fia, → Isten fiai.

Flavia Neapolis: → Szichem.

Flegon (gör. 'tűzről pattant'): római keresztény. Pál köszöntötte (Róm 16,14).

fogadalom: A ~tétel Izr.-ben nagyon elterjedt és igen ősi szokás lehetett. Nyilvánvalóan egyéni kezdeményezésből indult ki, hiszen az ÓSz nem írja sehol elő (csak a helye van meghatározva: MTörv 12,5 kk.; 17 kk.). Mindamellet sok helyen szerepel az ÓSz-ben, rendszerint a hozzá tartozó önkéntes adomány-nyal együtt (pl. Lev 7,16; MTörv 12,6.17). Ami valamilyen okból kötelező volt, az nem lehetett ~ tárgya. Fogadalmat valamilyen nehéz helyzetben tettek, Isten különös segítségét várva. Arra az esetre, ha Isten valóban megsegíti őket, vállalták valaminek a megtételét Isten dicsőségére; az összes pozitív ~ (személy v. tárgy odaajánlása Istennek v. a Templomnak) kapcsolódik valamilyen föltételhez (Ter 28,20; Szám 21,2; Bír 11,30 kk.; 1Sám 1,11). Hogy Isten jóindulatát megtapasztalhassák, tettek olyan fogadalmat is, amellyel valamitől való tartózkodásra kötelezték magukat; ilyenkor a ~ nem kapcsolódott föltételhez (1Sám 14,24; Szám 30). A ~tétel mindig kultikus cselekvés (áldozat, böjt stb.); szeretetből fakadó tettek ígérését nem lehet a Bibliából kimutatni. Amikor beváltották a fogadalmat, hálát adtak Isten segítségéért, a bajból való szabadulásért. Ilyen alkalmakra születtek az olyan zsoltárok mint a Zsolt 65; 66; 116; más zsoltárok ~tételre utalnak. – Az idők folyamán visszaélések is előfordultak, ezért a törv. és a próf.-k fölléptek a ~ tisztasága védelmében. Így óvtak az elhamarkodott ~tételtől, amit később nem tudtak volna a ~tevők beváltani (Szám 30,3; Préd 5,1–6; Sir 18,22 kk.); a fogadalmat nem lehetett kevésbé értékes v. tisztátalan dologgal megváltani (Lev 22,21–23; Mal 1,14); végül: a nők csak az apa v. a férj hozzájárulásával tettek fogadalmat (Szám 30,4–17). Minthogy a ~tétel meglehetősen gyakori volt, inkább korlátok közé kellett szorítani, semmint buzdítani rá. Gyakorivá válásával a ~ sokat veszített kötelező erejéből (Bír 11,35 kk.). Erre vall az is, hogy idővel a fogadalmat a följánlott dolognak (v. személynek) a hozzávetőleges ellenértékével is be lehetett váltani (Lev 27). Ebből következően a ~ vallási szempontból is veszített értékéből. A visszaélések mértékére a kol nidre imából is következtethetünk, amellyel a kiengesztelés napján a következő évben teendő fogadalmakat előre érvénytelennek nyilvánították. – A ~tétel jellegzetesen ósz-i szokás, amely az ÚSz-gel sokat veszített jelentőségéből. Mindamellet: Jézus csak a visszaélésekkel fordult szembe (Mt 15,5 kk.); a ~tétel

megszüntetéséről nem volt szó, ezt az ősegyh. élete is tanúsítja (ApCsel 18,18; 21,24). → átok, → korbán, → nazír, → reabiliták.

fogadó: Jóllehet Palesztinában az év jelentős részében szabad ég alatt, az út mentén is el lehetett tölteni az éjszakát (vö. Ter 19,2; 28,11; Lk 21,37), az úton levők ~t is találtak, ahol megszállhattak. A ~ rendszerint egy bekerített udvarból állt, ahol helyiségek álltak az emberek és állataik rendelkezésére. Szükség esetén betegeket, sebesülteket is befogadtak ápolásra a ~ba (Lk 10,34). Az ÓSz-ben talán a tulajdonos nevén szerepel egy ilyen ~ (Jer 41,17: bizonytalan szöveg). Hogy az ÚSz-ben Lukács evangélista is ilyen ~ra gondolt-e, amikor a gör. katalüma (Vg: diversorium) szóval élt (Lk 2,7: Józsefnek és Máriának nem jutott szállás), nem lehet megállapítani. 22,11 (Mk 14,14): ugyanaz a gör. szó arra a helyiségre vonatkozik, ahol Jézus a húsvéti vacsorát el akarta költeni tanítványaival; egyébként Lukács a pandokheion szóval jelöli a ~t (Lk 10,34). Felirat tanúsítja, hogy Jeruzsálemben a zsinagógák melléképületeiben zarándokok kaphattak szállást (Kr. u. 1. sz.).

foglaló (héb. erabon; vö. Ter 38,17 kk.; gör. arrabón): jogi, kereskedelmi fogalom, ill. kifejezés; olyan érték (pénz, → zálogba adott tárgy stb.) rendelkezésre bocsátása, amellyel az, aki adja, további kötelezettségeket vállal azzal szemben, aki kapja. Pál ap. ~nak mondja a Lelket, akit a keresztyének a keresztségben kapnak meg (2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,14), vagyis a Szentlélek a megígért, jövőbeli üdvösség jele és záloga a jelenben, híd a jelen és az ígélet szerint nemsokára bekövetkező beteljesedés között. Róm 8,23: hasonló értelemben szerepel az aparkhé; a lélek csírái feljogosítanak a fogadott fiúságnak és testünk megváltásának várására.

fogoly: Ezzel a Palesztina dombvidékein ma is honos madárral szokták azonosítani a héb. kórét (értelme tkp. 'a kiáltó'). 1Sám 26,20: a hegyek közt vadásztak rá; Jer 17,11: utalás egy népi hiedelemre, amely szerint a ~ más madár tojását eltulajdonítja és kikölti. Bír 15,19: egy forrásnak Ain-Hakkoré a neve (= Fogoly-forrás), de a hozzá fűződő tört.-hez inkább a kórét voltaképpen értelme illik: a kiáltó forrása (Sámson).

fogság: → börtön, → száműzetés.

fogságban írt levelek, krisztológiai levelek: Ef, Kol, Fil és Filem. Pál ismételtlen említi bennük a bilincseit, magát pedig fogolynak mondja (Ef 3,1; 4,1; 6,20; Kol 4,3.18; Fil 1,7.13 kk.; Filem 1,9 kk.; 13). A magán jellegű Filem kivételével a többi tartalmilag is összetartozik, egységet alkot. Mivel Krisztusnak Isten üdvözítő tervében betöltött szerepe áll a középpontban, azért krisztológiai leveleknek is nevezik őket. Jóllehet a 2Tim szintén a börtönben keletkezett, nem szokás ide sorolni: tartalmilag különbözik a többitől. Az Ef és a Kol tartozik össze a legszorosabban, ugyanakkor a Fil tér el a legjobban a többitől, hangnemében és tartalmában egyaránt. Talán azért, mert Pál ezt a levelet egy baráti közösségnek írta. Lehetséges, hogy ez a levél valamivel későbbi: a Fil 1,12–16 szerint Pál közelebb látszik lenni a szabaduláshoz, mint a Ef és a Kol szerint. A Filem azért tartozik ide, mert átadóját, → Onezimumsz Pál úgy említi, mint aki elkísérte Tichikuszt (Kol 4,9), akire az Ef és Kol közvetítését bízta (Ef 6,21–22; Kol 4,7). Általános az a vélemény, hogy a ~ Pál 1. róm. fogsága idején, 61–63: keletkeztek, azon az alapon, hogy a) Pállal ott volt Arisztarchusz és Lukács (4,10.14; Filem 24; vö. ApCsel 27,2); b) Pál meglehetősen nagy szabadságot élvezett (Ef 6,19 kk.; Fil 1,12.20; Filem 10.24; vö. ApCsel 28,30 kk.), végül c) Pál remélte közeli kiszabadulását (Fil 1,13.26; 2,24; Filem 22). A 2Tim 4,6–8: Pál nem számolt többé a szabadulással, ezért ennek a levélnek egy későbbi fogság idején kellett keletkeznie. Néhány szakembernek (A. Deissmann, J. G. Duncan stb.) azt a föltevését hogy a ~ Efezusban keletkeztek, több érv támogatja, de nem olyan fokban, hogy miatta a hagyományos felfogást el kellene vetni. A fő nehézség az, hogy Lukács Efezusban nem Pállal volt (vö. ApCsel 20,5), s hogy ezt az efezusi fogságot, amelynek elég sokáig kellett tartania, Pál nem említi. Egy más

felfogás szerint Pál Cezáreában írta a ~et. Ennek viszont az szól ellene, hogy Cezáreában Pál szabadságát sokkal jobban korlátozták (23,35; 24,27; 26,29).

folyó: hegyek között eredő állandó vízfolyás, amely tavaszi áradásával megöntözi a vidéket. A Szentírásban említett ~k: Jordán, Eufrátesz, Tigris, Nílus, Kebar, Abana, Parpar. Bővizű ~hoz hasonló a → Szövetség könyvének bölcsessége (Sir 24,23–27). Az üdvösség ~ként árad Istentől (Iz 66,12), a kiszáradt ~ viszont a pusztulás képe (19,5). Miként Édenből ~ eredt, hogy megöntözze a földet (Ter 1,20), úgy az új Jeruzsálemben (Ez 47,1–12) Isten trónjából élő víz ~ja fakad (Jel 22,1). S miként a ~ vize betölti a medret, úgy van tele bölcsességgel a törv., és mérhetetlenül sok áldás árad belőle (Sir 24,23–31). → áradás, → víz.

formatörténeti módszer: Segítségével lehet megkülönböztetni az → irodalmi műfajoknak v. irodalmi formáknak (pl. himnusz, sirató, hasonlat) azon jelentős részét, amelyekből a Biblia összetevődik. A ~ első feladata részletkutatások végzése annak megállapítására, hogy a Biblia kv.-eiben előforduló irodalmi formák milyen jellegűek és terjedelműek. Ezután következik azoknak az irodalmi törv.-szerűségeknek a számbavétele, amelyek minden irodalmi formában föllelhetők; azoknak a társadalmi, művelődési és vallási viszonyoknak a földerítése, amelyek hatására a megállapított irodalmi formák létrejöttek, ill. amelyekbe beágyazódtak („Sitz im Leben”). Természetesen a különféle irodalmi formák esetleges fejlődésével is számolni kell, és a Bibliában előforduló irodalmi formákat össze kell vetni a különféle egyéb, mindenekelőtt a K-i irodalomból ismert formákkal; meg kell kísérelni annak a sokszor bonyolult folyamatnak a rekonstruálását is, amely végbemehetett, míg egy-egy anyag irodalmi formát öltött. – A ~ Németországban bontakozott ki. A formatörténet műszoát első ízben M. Dibelius alkalmazta. A zoltárokat elsőként H. Gunkel vizsgálta ~rel. A kérdéskör kitűnő összefoglalását O. Eissfeldtnek köszönhetjük (Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964). Az ÚSz-re először M. Dibelius alkalmazta. – A ~ az irodalomkritika képviselőivel szemben bebizonyította, hogy a Biblia szerzőinek stílusát nem annyira a személyiségük határozta meg, hanem sokkal inkább azok a megszokott sztereotip formák, amelyek az akkori irodalomban általánosak voltak. Ezek ismerete elengedhetetlen a hiteles bibliamagyarázathoz. Csak akkor lehet biztonsággal megállapítani, hogy a Biblia szerzői milyen céllal, szándékkal írták kv.-eiket, ha szavaikat a korabeli irodalmi nézetek és szokások tükrében vizsgáljuk. Nem kétséges: az ev.-kritika terén a ~ az ellenkező végletbe esett; szinte teljesen kikapcsolta a szerzők irodalmi szerepét, egyéniségét s az → evangéliumok keletkezését egyedül az őskeresztény közösségre vezette vissza. Ezek az antióchiai v. jeruzsálemi közösségek szolgáltatták – úgymond – az evangélistáknak az anyagot, azokat a legkisebb irodalmi egységeket, amelyekben a hitük megfogalmazódott; az evangélisták csupán ennek az anyagnak időrendbe szedésére, helyrajzi keretbe foglalására szorítkoztak. „Az eredetit mindig az egyes történetek képviselik, a különféle mondások, nem pedig az összekötő szöveg, az átvezetések v. az összefoglaló megjegyzések” (M. Dibelius). Ezen túlmenően: nem csupán az összekötő szöveg, a keret lehet csaknem értéktelen, hanem maga az anyag, a tört. sem tükrözi mindig hitelesen a lezajlott eseményt, legalábbis a keletkezésében szerepet játszott szándék nem ez volt. A tkp.-i cél a ~ hívei szerint az volt, hogy a hívek hitükről tanúságot tegyenek, ill. hogy többé-kevésbé már kialakult liturgiájukat megmagyarázzák, és így a hívők hitét erősítsék, a zsidókat és a pogányokat pedig a hitre elvezessék. Ezzel a ~ olyan következtetésre jutott, amelyet eredeti megfogalmazásában nem lehet elfogadni. Mindamelllett: hogy a katolikus exegézis jó ideig tartózkodó volt a ~rel szemben, az a ~ helytelen alkalmazásával függ össze, a ~nek magának azonban nem róható föl. A → Divino afflante Spiritu enciklika is kiemeli az irodalmi formák szem előtt tartásának fontosságát, különösen a tört.-i jellegű részekben, és arra ösztönzi a katolikus exegétákat, vizsgálják meg, hogy az a beszéd mód v. irodalmi műfaj, amelyet a szt. szerző használt, mit jelent a helyes és megfelelő értelmezés szempontjából, és arra inti a katolikus exegétát:

győződjön meg róla, hogy ennek elhanyagolása kárára válik a katolikus exegézisnek. A pápai Biblikus Bizottság irányelveiben (De historica Evangeliorum veritate, 1964. ápr. 21.) a ~ elfogadható elemeit megfelelően méltatta, és az ev.-ok keletkezésében a kértüγμα szerepe külön hangsúlyt kapott, s ez a magyarázat a II. Vatikáni Zsinat Dei Verbum c. dogmatikai konstitúciójába is belekerült.

forrás (héb. ajin): A dombon épült városon kívül található ~ életbevágóan fontos volt a lakosság vízellátása szempontjából. Hogy mindig, → ostrom idején is legyen elegendő (élő!) víz, már a középső bronzkorban föld alatti folyosókat vágtak a sziklába, amely a ~hoz vezetett, így Gézerben, Jeruzsálemben, Gibeában, Jibleámban, Megiddóban, Etamban és Lachisban; Jeruzsálemben egy föld alatti csatornán a városon belülről vezették a Gichon vizét, amely a → Siloe taváig vezetett. Az ÓSz-ben számtalan ~sal találkozunk, s a helységnevekben is sok 'forrás' szerepel (→ En). A Péld 8,28 említi a mélység ~át, az ősforrást (tehóm; → föld; → ősvíz). Péld 5,16: a feleséget jelképezi a ~; Én 4,15: a menyasszony jelképe.

Fortunátusz (lat. 'szerencsés'): korintusi keresztény férfi. Az 1Kor írásakor Pál mellett volt. Vsz. Sztefanász, Achaikusz és ~ hozta Pálnak a 7,1: említett levelet és vitte rá a választ, az 1Kor-t.

fórum: → piac.

Forum Appia: piac a Via Appia mentén Itáliában. Appius Claudius Caecus alapította (Kr. e. 312). Később jelentős kereskedelmi központtá fejlődött. Amikor Pált fogolyként Rómába vitték, a városból a ~ig mentek elébe a hívők, hogy üdvözöljék (ApCsel 28,15).

főangyal, arkangyal: Csak az ÚSz-ben fordul elő ez az elnevezés (Júd 9; 1Tesz 4,16), de akikre vonatkozik, azok az ÓSz-ben is szerepelnek: „Az Úr seregének vezére” (Józs 5,15); → Mihály, „az egyik legfőbb fejedelem” (Dán 10,13); ill. „a nagy fejedelem” (12,1); Tób 12,15 szerint → Ráfael „egy a hét angyal közül, aki mindig készen áll arra, hogy az Úr fölséges színe elé lépjen” (vö. Jel 8,2). A ~ok száma változó: a zsidó apokaliptikában 7 v. 4, ill. 3; a rabbik hatot v. hetet tartanak számon. Némelyek azzal a 4 angyallal azonosítják őket, akik az Úr színe előtt állnak s látják az Úr arcát. A későbbi keresztény hagyomány Mihályon és Ráfaelen kívül → Gábort is közéjük sorolta.

Főbe (gör. 'a tiszta'): pogánykeresztény nő Rómában, aki a kenkreai egyház szolgálatában állt (→ diakonissza). Pál melegen ajánlotta a róm. hívőknek (Róm 16,1 kk.); vsz. ő vitte el Rómába a rómaiaknak írt levelet.

föld: I. Anyag. A) A fogalom és jelölése. ~nek (héb. adamah) eredetileg csak vörös szántó~et (vö. az arab adima 'vörösesbarna' szóval) v. a humuszt, a termőtalajt tekintették, szemben a szürkésfehér mészkővel Palesztina pusztáiban. Gyász, bűnbánat jeléül ~et (port, hamut) hintettek a fejükre (1Sám 4,12; 2Sám 1,2; 15,32; Neh 9,1). Edényt (Iz 45,9), oltárt (Kiv 20,24) és öntőformát (1Kir 7,46) állítottak elő ~ből (→ agyagból). Abból, hogy Naamán egy szekérre való ~et vitt magával Damaszkuszba (2Kir 5,17), a ~nek 'szántóföld' értelmére következtethetünk. A szántó~et megművelték (Ter 2,5; 2Sám 9,10 stb.), trágyázták (vö. Jer 8,2; 16,4), bevetették (Ter 47,23); a víz termékennyé tette (2,6; 1Kir 17,14; 18,1; Iz 30,23; Jer 14,4); a ~ön élnek a „csüszómászó” állatok (Ter 1,25; 6,20 stb.). Ez a ~ lehet valakinek a tulajdona (Jób 31,38; Zak 13,5). Ter 12,3; 28,14; Iz 24,21; Jer 25,26; Ám 3,2 stb.: a szántó~ jelentette a pusztával szemben a sík felületnek képzelt ~nek azt a zónáját, amelyet az emberiség benépesített. A ~ életet ad a halandónak. Ebben az értelemben Ezekiel szívesen nevezi Palesztinát Izr. termő ~jének, táplálójának. Más népekkel kapcsolatban sem politikai, hanem gazdasági fogalom a ~; vö. Iz 7,16, ahol Izr. és Arám ~jének pusztasággá válásáról van szó. B) A ~ mint anya (anya~). Az a gondolat, hogy a ~ anya, ősrégi és világszerte elterjedt.

Már Vergilius omniparensnek, Aiszküloosz pedig „mindenek anyjára”-nak nevezte a ~et. Ilyen értelemben nemcsak növényeket sarjast, hanem az állatnak, sőt az embernek is létet ad: a magzat a ~ben keletkezik és titokzatos módon kerül az anyaméhbe. Ennek az elképzelésnek a Bibliában is föllelhetők a nyomai, művelődéstört.-ileg régebbi kozmikus formájában éppúgy, mint a ~műveléshez kapcsolódó későbbi változatában. Az első formában, amely még a 2. változat kialakulása után is tovább élt, a ~ tagolatlan (differenciálatlan) egész, és mint ilyen az élet ősforrása rejtett mélyén keletkezik az emberi szervezet (Zsolt 139,15; vö. Ter 1,25). A második formában, amely a ~művelésre áttéréssel párhuzamosan bontakozott ki, a ~ ’humusz, termő~’ értelemben (vö. homo humus) minden élet kezdete, kútfeje. A Bibliában ez utóbbi változatra korábbi időből van adat, mint az elsőre: a 2,7 szerint Isten az embert a ~ porából (adamah) alkotta és a 2,19 szerint az állatokat szintén. (3,19 vö. Jób 1,21; Préd 5,14 és Sir 40,1): „a por (= ~) vagy és a porba (= a ~be) térsz vissza” gondolat megfogalmazása; ugyanakkor 40,1: a ~ „mindenek anyja”. – C) A ~ az üdvösség történetében. A szemiták gondolatvilágában a természet és az ember sorsa szorosan összefüggött egymással. Mindenekelőtt a szántó~ függött a természettől, amely alapja a ~művelésnek, a letelepedett életmódnak. Következésképpen az ember Istenhez való viszonyának az embernek a ~höz való viszonyában is tükröződnie kellett, amely Isten irgalmából és jóságából az életet lehetővé tette számára. A Ter 2 az eredeti állapot emlékét őrzi, amikor még nem kellett fáradoznia a ~ megművelésével, az életfenntartó javak megszerzésével: a → Paradicsom és a ~ csodálatos termékenységének leírása. Isten a porból (= ~) alkotott embert (2,7), de mert szembeszegült vele, elűzte onnan, „hogy művelje a földet, amelyből lett” (3,23). A ~ön nyilvánvalóan olyan állapotok uralkodtak, mint később. Más elképzelés szerint a ~ön eredetileg nem voltak a körülmények mostohák, de az ember bűne következtében átok nehezedett rá (2,9; 3,17.19). Ennek ellenére: jó dolog egy darab ~et birtokolni. De az emberiség egy részének ebben a jóban sem lehet része, mert testvérére támadt, és a ~et, mindenek anyját vérrel öntözte. Ez a 4. f. voltaképpen mondanivalója: mivel Kain, a ~műves (4,2) megölte öccsét, a ~ mint mindkettőjük anyja megtagadja tőle gyümölcsseit (4,10–12). 5,29: újra megjelenik a ~ megátkozásának gondolata, de most már reménykeltő összefüggésben, mert Noéban nagymértékben veszt erejéből. Ezt mint egy későbbi, teljesebb üdvösségnek az ígérete, ill. a záloga, a szőlőművelés fölfedezése tanúsítja (9,20). Még pozitívabb megítélést kap a ~ a választott nép élettereként. Elsősorban a deuteronomikus szerző és Ezekiel képviseli ezt az álláspontot a ~et illetően, amikor az → Ígélet földjét emlegetik. Itt a nép Jahve áldásában részesül, amely a kövér, termékeny ~ben realizálódik (Neh 9,25; vö. Józ 23,13.15; 1Kir 14,15), úgy hogy a Kiv 3,8.17; 13,5; 33,3; MTörv 26,9.15 „tejjel-mézzel folyó” ~et v. országot emleget (egyébként mindig csak ország). Jahve megesküdött, hogy ezt a ~et Izr.-nek adja örökségül (Lev 20,24; MTörv 7,13; 1Kir 8,34.40), de birtoklásának az Istentől szabott törv.-ek megtartása a föltétele: csak ha megtartja Isten parancsait, akkor élvezheti Izr. az Ígélet ~jének termését (a gabonát, bort, olajat; MTörv 7,13), és akkor lesz része hosszú életben (Kiv 20,12; MTörv 4,10 kk.; 5,16 stb.). Mint a Sinai (Kiv 3,5), Palesztina is szt. ~ (Zak 2,16), mert Jahve tulajdona (Iz 14,2; 2Krón 7,20). Ezért nem szabad beszennyezni. Ha a nép nem tartja meg az Isten törv.-ét, átok száll a ~jére (MTörv 28,18), Jahve kiirtja az Ígélet ~jéről (28,21.63; Józ 23,13), és elpusztítja a ~ színéről (MTörv 6,15; 1Kir 13,34). Ez, amivel a próf.-k újra meg újra fenyegették a népet jövődöléseikben (vö. Iz 6,11; Jer 7,20; 35,10; Ám 7,11.17), be is következett, mert Izr. életmódjával és tetteivel beszennyezte ~jét (Ez 36,17 kk). De Jahve egyszer újra visszatelepíti népét arra a ~re, amelyet az atyáknak adott (20,42; 37,12; Ám 9,15), és soha többé nem úzi el. Áldásával visszatér az ősidők termékenysége (Iz 30,23 kk). – II. Tértfogalom. A) A fogalom értelmezése. Az adamahtól eltérően az eresz nem anyag, hanem tértfogalom; eredeti jelentése vsz. ’~felszín’; az a felszín, sík felület, térség, ahol a mindennapi élet eseményei lejátszódnak (Kiv 10,5.15; 1Sám 25,23; 26,8; Iz 18,6; Ám 3,5; 9,9 stb.), s ahol az ember is él (Ter 28,4; 31,3; 48,21; Lev 26,34 stb.). Ha az ember ezt az

életteret határok közé zárva szemléli, más területekkel szemben, akkor az ereszt politikai tartalommal töltődik meg: egy valamely város, törzs v. nép lakóhelyét, életterét jelöli; ilyenkor rendszerint országnak fordítják. A ~ (ereszt) mint olyan, ami az ember lába alatt van, így ellentéte az → égboltozatnak, amely az ember feje fölött van, része a világmindenségnek, kozmikus fogalom. A ~ így a szövegkörnyezettől függően többé v. kevésbé átfogó értelmű. Nagyon gyakran jelenti a kozmoszt (ég és ~) felét; a ~höz ilyenkor a tenger és az alvilág is hozzátartozik; az ég és a ~ együtt alkotja a világmindenséget (Ter 1,1; Iz 1,2; Mt 5,18 stb.). Másutt az ég, a ~ és a tenger (→ víz, → ösvíz) szerepel együtt. Ez esetben a ~ 'száraz~' értelmű (Ter 1,9–10; Kiv 20,4.11; Zsolt 146,6; ApCsel 4,24; 14,15; Jel 10,6 stb.). Végül találkozunk még az ég, a ~ és az alvilág szókapcsolattal is (Fil 2,10; vö. Jel 5,3: a föld alatt), de az alvilág a ~ mélysége is lehet (pl. Iz 44,23). – B) A ~ kozmikus vonatkozásai. 1. Mai tudományos értelemben véve a Biblia nem nyújt képet a ~ alakjáról, szerkezetéről, keletkezéséről. A szt. szerzők beérték azzal, hogy érzékeléseikre hagyatkozzanak, így világképük – mint kortársaiké is – a külső látszatra épül és az akkori ~rajzi ismeretek szintjén áll. Kozmológiai ismereteiket, ahogy Babel papjai, ők sem törekedtek rendszerbe foglalni. Így a különféle adatok, amelyeket egymástól sokszor térben is, időben is nagyon messze eső szövegekben találunk, eltérhetnek egymástól; ilyen pl. az, hogy az ösvíz is, a → seol is a ~ alatt van (Jón 2,3.6), v. hogy egyszer kör alakú a ~, máskor viszont a ~ 4 sarkáról esik szó. – 2. A talajvíz és a tenger azt a gondolatot támasztották, hogy a ~ a hatalmas östengeren nyugszik (tehóm: Ter 49,25; Kiv 20,4; Zsolt 24,2; 136,6). Azt, hogy a ~ gömb alakú, még nem tudták. Izr.-ben, mint Mezopotámiában is, sík felületűnek képelték a ~et, mégpedig – a látóhatár miatt – kör alakú korongnak (Jób 26,10; Péld 8,27; Iz 40,22: ~kerekség). A ~et körös-körül a tenger „keserű” árja mossa, ez a ~ alatt kapcsolatban van az édes vízzel, amelyből a források, a tehóm „szemei” fakadnak. (Ter 7,11; 8,3; Péld 8,24.29); a víz a folyókon át visszaömlik a tengerbe (Préd 1,7). A ~kerekség alapokon nyugszik (2Sám 22,16; Zsolt 18,16; 82,5; 104,5; Péld 8,29; Iz 24,18) v. oszlopokon áll (1Sám 2,8; Jób 9,6; Zsolt 75,4), amelyeknek alapzatuk van (vö. Jób 38,6). A hegyek hatalmas tömegeit saját alapjaik tartják (MTörv 32,22; Zsolt 18,8), amelyek mint a ~ alapjai is, a tenger „szívében” = közepében vannak (vö. 46,3; Jón 2,6–7). Az akkád kozmológiában hegylánc határolja a ~kerekséget; ezen nyugszik az égboltozat kupolaként. Jób 26,11: itt a hegyek szerepét oszlopok töltik be; 2Sám 22,8 viszont az ég alapjait említi. A ~kerekséget szegélyező hegylánc 2 nyílás van; az egyikén fölkel, a másikon lenyugszik a nap; ennek az elképzelésnek a Bibliában is található nyomai (Zak 1,8: LXX; 6,1: a hegyek, amelyek közt a nap fölkel, ércből vannak; vö. Hénoch [etióp] 18,6 kk.; 24,2 kk.). Mezopotámiában a más népekkel való érintkezés folytán igen hamar tudatára ébredtek, hogy a ~ nagyobb és a formája is más. Ennek ellenére ragaszkodtak a régi elképzeléshez. Ezt egy babilóniai térkép tanúsítja a perzsa uralom idejéből, amelyen a ~ kör alakú és a központja Babel. Körös-körül a tenger hullámzik. A tenger másik oldalán, tehát valójában már kívül a ~ön, 7 háromszög látható; ezek a messze eső területeknek a jelei. A világmindenség szerkezetének ez a primitív képe architektonikus törv.-ekre vezethető vissza, így – e látásmód szükségszerű következményeként – nem ad választ arra a kérdésre, mi tartja a kozmosz épületét. A víz állaga ezt nem tette lehetővé, s a kérdés megmaradt a világ titkának (vö. Jób 38,6). – 3. Ezenkívül találkozunk egy vsz. régebbi, de nem teljesen háttérbe szorított másik felfogás nyomaival is. Eszerint a ~ négyszögletes és a 4 sarkán függ; vö. a Samast dicsőítő akkád himnusszal, amelyben a napisten a ~ sarkait az égből egyensúlyban tartja. Vs. 38,12 kk. is hasonló elképzelést rejt a kép mögött: a hajnalpír lezárja a ~ széleit és így kirekeszti a gonoszokat; 26,7: Isten felfüggeszti a ~et. 37,3: Isten villámai a ~ határáig eljutnak. Iz 11,12: a ~ 4 széle (vö. Ez 7,2; Mt 24,31); ehhez kapcsolódik a 4 → szél (Jer 49,36: „az ég négy tája felől”; Ez 37,9; Jel 7,1: a ~ 4 sarkán angyalok álltak és feltartóztatták a ~ 4 szelét). A kánaániak messze É-ra képelték a mitikus → Isten hegyét (Szafon), ahogy Kassziusz hegye

is Szíria É-i részén áll, amely képmásául szolgált. Erről van szó: Iz 14,13; Ez 28,14 kk. (vö. Zsolt 48,3: a Sion a Szafon legmagasabb csúcsa) és talán: 89,13. – 4. Egy kozmikus-biológiai elképzelés maradványa lehet Palesztina köldöknek nevezése. Először Nippur kapta ezt a nevet Babilóniában, majd Babel. E 2 város tartotta az élet fonalát az ég és a ~ között, ezért Dúr-an-kinak nevezték őket ('kötelék az ég és föld között'). – C) A ~ teológiai szempontból. Az Izr.-lel szomszédos népek kozmogóniája szerint a ~et már a demiurgosz alkotó tevékenysége előtt magában foglalta az ősanyag, amelyből ki kellett szabadítani. Ennek a felfogásnak a nyomai a Bibliában is föllelhetők, de áthatja az a hit, hogy a Teremtő abszolút független és mindenható (→ teremtés). A ~ Isten teremtő művének köszöni létét, így az Istené (24,1; 95,4 kk.; 1Kor 10,26). Isten egyszersmind a ~, a világ ura is (Zak 4,13; Jel 11,4). Ha az ég Isten trónja, akkor a ~ a zsámolya (Iz 66,1; Mt 5,35; ApCsel 7,49). Az a félelem, amelyet Isten megjelenése kelt a ~ön, költői kifejezése transzcendenciájának (Zsolt 18,16; 77,17; 97,4 kk.; Hab 3,6 stb.). Az éghez képest a ~ kicsi, viszonylagos értékű és tökéletlen (Jn 3,31; 1Kor 15,47; Zsid 8,4 kk.), ezért jelent valami rendkívülit, ha valakinek a ~ön hatalma van a bűnöket megbocsátani (Mt 6,10). Ami a ~ön történik, annak nincs értéke, ha az égből nem kap igazolást (Mt 16,19; 18,18). Mint Isten teremtménye a ~ oltalmazza az igazakat (Jel 12,16). – D) A szoteriológiai szempontok. Mint az ember lakóhelye (Ter 1,28; Zsolt 115,16 stb.) a ~ az üdvösség tört.-ének is a színhelye. Minthogy az első nemzedékek a bűneikkel romlottá tették és erőszakkal töltötték be, a vizek megindultak, és a felülről szakadó és alulról elötörő víztömegek a ~et újra a → káosz állapotába sodorták vissza (Ter 6,11; 2Pét 3,6). A P szerint így ért véget az az idilli őskor, amelyben az ember békén együtt élhetett az állatokkal. A vízözön után a félelem és a létharc ideje köszöntött az emberiségre. Nemcsak a növények szolgáltak eledelül, hanem minden élő, az ember kivételével (Ter 9,2 kk.). A próf.-k tudják, hogy ez az egyébként → eónnak nevezett idő, állapot nem végleges. Vissza fog térni az az idő, amikor „együtt lakik a farkas a bárányal és a párduc együtt tanyázik a gödölyével”, a borjú az oroszlánnal legelészik, az oroszlán pedig szalmát eszik (Iz 11,6; 65,25). Isten új ~et teremt, ahol nem lesz nyomorúság, sem az öregség nem nehezedik az emberre (65,17 kk.; 66,22; Jel 21,1), ahol igazságosság fog lakni (2Pét 3,13). Minthogy a mostani ~et megrontotta a „nagy kéjné” (Jel 19,2), a tűznek válik martalékvává (2Pét 3,7.10; → világégés). Addig az → Egyházra mint „a föld sójáj”-ra (Mt 5,13) hárul a feladat, hogy a romlást távol tartsa; a kifejezésben a ~ a ~ lakóit jelenti. Zsidó értelmezés szerint az ember egy a természettel (vö. pl. Róm 8,19 kk.). A ~ jelenlegi formájában az embernek nem szabad ~i kincseket gyűjtenie (Mt 6,10) v. a boldogságát, az üdvösségét itt a ~ön keresnie (Jak 5,5). Minthogy Krisztus a világ Ura, és mindeneket magához vonz (Jn 12,32), azokról, akiket megváltott, elmondható, hogy „a földről megváltott” (Jel 14,3; vö. pl. 3,1 kk.). Tehát idegennek, jövevénynek kell magukat tekinteniük a ~ön (Zsid 11,13; 1Pét 2,11), el kell fordulniuk a ~iektől és el kell fojtaniuk magukban azt, ami ~ies: az erkölcstelenséget, a tisztátalanságot, az érzéki vágyakat stb. (Kol 3,2.5).

földművelés: I. Palesztinában igen messze múltba nyúlik vissza a letelepedett életmód és a városépítés (→ város); ez azzal függ össze, hogy nagyon régóta művelték a földet. Olyan települések, mint Jerikó és Enan (Én-Mallaha) tanúsítják: a vadászó és gyűjtögető életmódról a javak megtermelésére a korai csiszolt kőkorszakban (neolitikum) térhettek át Kr. e. 8000 és 7000 között. A kőrézkorszakban (kalkolitikum: Kr. e. 4000–3000) maguk a Tell Abu Matar telepesei is ~ből élhettek a Negeben Beerseba mellett. A felszínre került sok, részben már → téglából épült → gabonarakár arra enged következtetni, hogy a korai bronzkorszakban Jerikóban, Aradban virágzó ~ folyt. Ezzel párhuzamosan a korai bronzkor végétől irtották az erdőket, hogy minél több szántóföldhöz jussanak. A királyok korában Bet-Semes valósággal központja volt az olaj- és szőlőtermelésnek. Külön figyelmet érdemel a II. Jerobeám korából való hatalmas gabonarakár Megiddóban. Jellegzetesen paraszti környezetet mutatnak az ásatások során

felszínre került leletek Jézus korában Názáretben is. – II. A fő termények a Biblia tanúsága szerint a gabona, a bor és az olaj (MTörv 7,13; Neh 5,11; Oz 2,8). A Gézerben talált → naptár szerint a szept./okt. és az okt./nov. hónapokat az olajbogyó leszüretelésének szentelték; nov./dec. és dec./jan. hónapokban volt a vetés ideje; jan./febr. és febr./márc. hónapokban hüvelyeseket, zöldségfélét vetettek, termesztettek; márc./ápr. hónapban a lent nyűtték ki; ápr./máj. volt az árpa aratásának ideje; máj./jún. hónapban a búzát és a tönkölyt takarították be, jún./júl. és júl./aug. hónapban a szőlőt szüretelték le; aug./szept. hónapban volt az ún. nyári gyümölcsök (füge stb.) szüretje. Az Ígéret földjének elfoglalásával Izr. fiai a nomád életmódról áttértek a ~re; ez mind társadalmi, mind vallási téren gyökeres változásokkal járt együtt. Egyebek közt a ~sel összefüggő kánaáni → ünnepeket is átvették, de beépítették őket az üdvösség tört.-ébe, így új értelmet kaptak.

földrengés: Palesztinában meglehetősen gyakori volt a ~. Amelyekről a hagyományból tudunk, azok nem vulkanikus, hanem mind tektonikus eredetűek, vagyis a földkéreg szerkezeti mozgásával v. föld alatti barlangok keletkezése következtében a felszín beszakadásával függtek össze. (Ez utóbbiak csak kevésbé fontos helyi jelenségeknek számítottak.) C. Schaeffer szerint az ókori K-en a ~ek nagy hatással voltak a művelődési korok egymásutánjára. Az ÓSz-ben Saul (1Sám 14,15) és Júda királyának, Uzijának (Ám 1,1; Zak 14,5) idejében, az ÚSz-ben Jézus halálakor (Mt 27,51) és akkor van szó ~ről, amikor Pál ap.-t Filippiben Szilással bebörtönözték (ApCsel 16,26). Izr. fiai úgy gondolták, hogy a föld azért reng, mert Jahve megremegteti az → oszlopokat, amelyek tartják (Jób 9,6; vö. Zsolt 75,4). Isten magáról adott kinyilatkoztatását látták benne (Kiv 19,18; 1Kir 19,11); a ~nek ezt az értelmezését a pogányok is magukévá tették (Mt 27,51–54); az ÓSz-ben a próf.-k és a költők gyakran hivatkoznak ~re (→ teofánia). Elsősorban azok közé a természeti katasztrófák közé tartozik a ~, amelyek a Biblia hagyománya szerint Jahve → ítéletre jövetelét kísérik (Szám 16,31; Ám 8,8; Mik 1,3 kk.; Iz 13,13; 24,19 kk.; Ez 38,19 kk.; Jo 2,10; Zsolt 18,8; 114,4.6 kk.; Jel 6,12 stb); az eszkatologikus korban egyike lesz a rettenetet keltő jelenségeknek (Iz 13,13; Mt 24,7; Mk 13,8). → Kolossze, → Laodicea.

fölkenés: → megkenés.

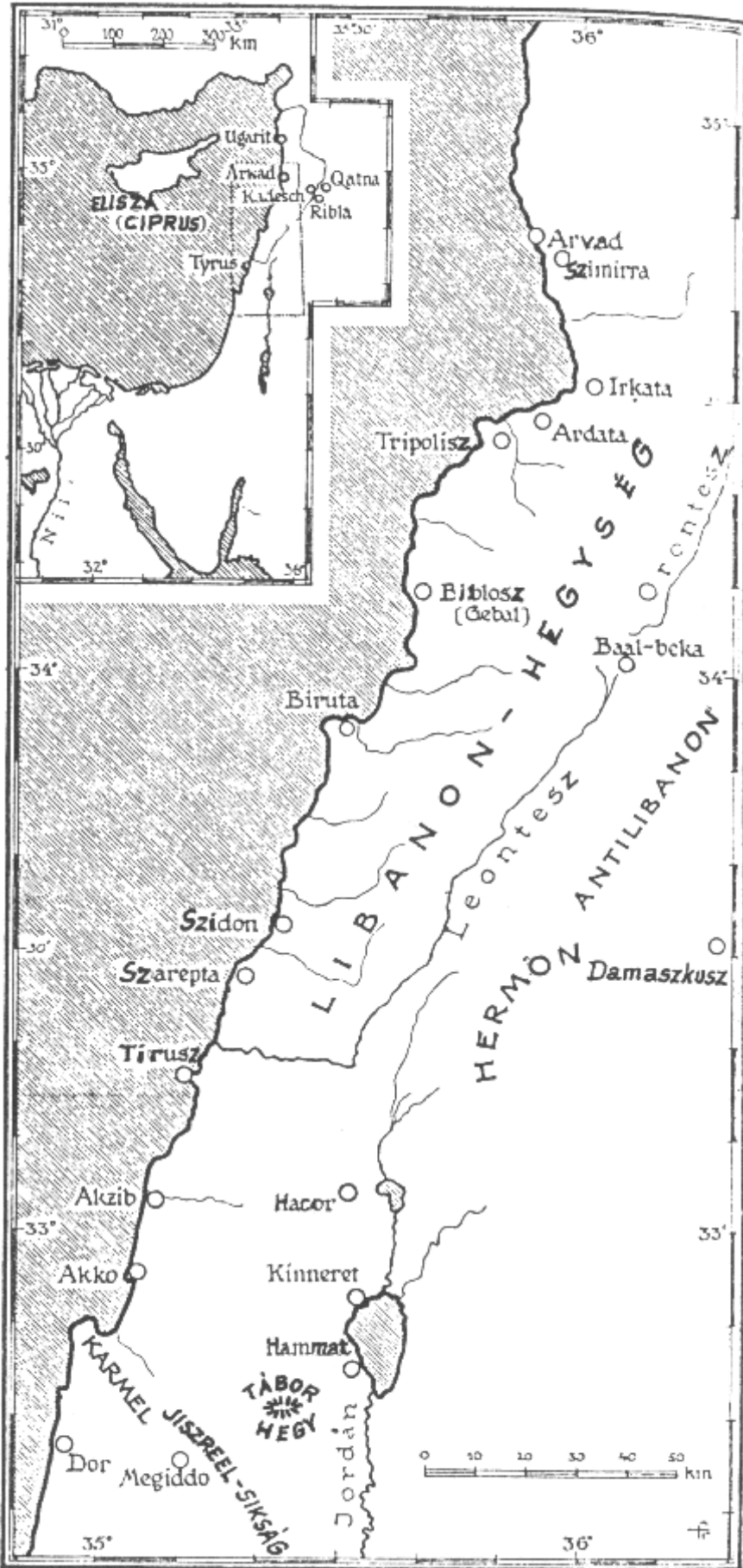
Fölkent: → megkenés, → Messiás.

Fölséges: → Eljon.

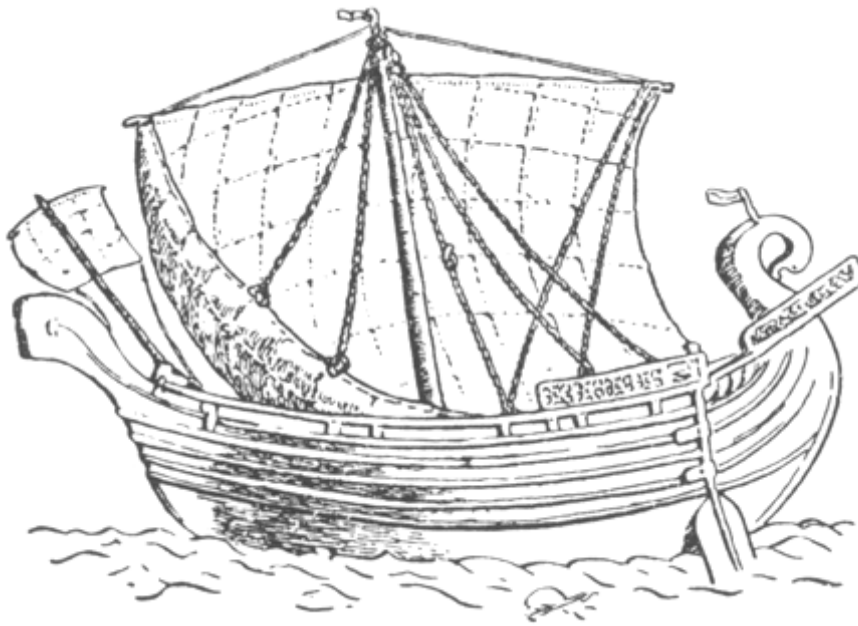
fölszentelés: → papszentelés, → templomszentelési ünnep.

Fönícia: partvidék a Földközi-tenger mentén, a Kármeltől egészen az Eleutherosz folyóig, a mai Szahl-fennsík. – Kikötői: Akko, Akcib, Tírusz, Szárepta, Szidon, Bejrut, Gebál (Büblusz), Tripolisz, Szimirra, Arvad. Termékei: cédrusfa, bor, gabona. A ~ elnevezés hellén (már a LXX-ban is megtalálható); az, hogy az Egyiptomban az óbirodalom korától általános fnhv elnevezésből ered, nem vsz. Az sem tehető fel, hogy a ~iak elnevezést a gör.-ök v. az egyiptomiak használták; valószínűbb az, hogy a phoinix 'bíborpiros' volt a gör. megfelelője a Nuziban fönmaradt akkád szövegekből kimutatott kinahhu elnevezésnek, amellyel → Kánaán neve is összefügg. Ezzel összhangban van az is, hogy az akkád és egyiptomi szövegekben ~ Kánaánra vonatkozik, s hogy a ~iak magukat kánaániaknak (Mk 7,26: szírföníciai = Mt 15,22: kánaáni) nevezték, hazájukat pedig Kánaánnak hívták (így az ÓSz és az ÚSz is); szívesen nevezték magukat városaik után is (az ÓSz-ben: szidoniak), ezt az asszír oklevelek is tanúsítják. – A ~iakat a Ter 10,15 szemita eredetűeknek mondja, de ez az eredet nem bizonyos: az egyiptomiak – az egyiptomiakkal, a líbiaiakkal és az etiópiákkal egyetemben – vörös (vö. phoinix) színűnek ábrázolták őket, a szemitákat viszont sárga színűnek: mindenesetre teljesen szemita jellegűvé váltak. Föltehetően a nagy kánaáni népvándorlás során húzódtak a Földközi-tenger mentén elterülő keskeny földsvárra. A régi

földrajztudósok azt tartották a hajós népként ismert ~iakról, hogy a távoli tengeri térség volt a hazájuk, és Mezopotámiát átszelve a Perzsa-öböltől húzódtak a Földközi-tenger mellékére; e nézetnek azonban nem adhatunk hitelt. Hérodotosz szerint a Vörös-tenger felől, tehát D felől nyomultak későbbi hazájukba. Az ugariti szövegek alapján R. Dussaud arra gondol, hogy Arábiából érkeztek és egy ideig a Negeben tartózkodtak, de ezt pl. R. de Vaux cáfolja. – A ~iak tört.-ét a legrégebbi időből egyiptomi forrásokból ismerjük. I. Tuthmószisz korától III. Ramszesz idejéig egyiptomi fennhatóság alá tartoztak. Az amarnai korszakban egyiptomi helytartó volt Tíruszban, Bejrutban, Szimirraban és Szidonban. III. Tuthmószisz ~partvidékén katonai támaszpontokat létesített. III. Ramszesz halála után a ~iak fokozatosan kivívták önállóságukat, és Szidon lett a legfontosabb városuk. A Kr. e. 12. sz. első felében Tírusz ragadta magához az elsőséget. A tíruszi királyok nevét Josephus Flavius őrizte meg. Az adatokból kikövetkeztethetően a Kr. e. 9. sz.-ban barátságos viszonyban volt Izr.-lel: kereskedtek egymással, s kapcsolatuk a hajózásra és építészetre is kiterjedt. Izr. É-i törzsei szövetkeztek ~val és részesedtek a jólétéből (49,13–20). Különösen Dávid, Salamon és Acháb tartott szoros kapcsolatot ~val; Acháb ~i királylányt vett feleségül (Izebel). Így Izr.-ben jól ismerték a ~i viszonyokat (Iz 23; Ez 27). A próf.-k Tírusz elleni jövendölései (Iz 23; Jer 25,22; Ez 26,1–28,19; Ám 1,9 kk.; Zak 9,3 kk.) ~ kultikus hatására vezethetők vissza (Baal). Már I. Nebukadnezár és III. Tiglat-Pilleszer megtámadta Tíruszt, II. Asszurnaszirpál és III. Szalmanaszár pedig adófizetésre kötelezte. Az arvadi Matinu-bahi lázadását Karkarnál levertek. További fölkelések: Tíruszban II. Szárgon és Asszurbanipál uralma alatt; Szidonban Azarhaddon idején. Az asszír birodalom bukása után ismét Egyiptom formált jogot a Földközi-tenger mellékére. Nechó benyomult ~ba, de II. Nebukadnezár, aki eredménytelenül ostromolta Tíruszt és Szidont (Ez 26; 28,21–23), visszaszorította. ~ perzsa satrapaság lett, de a part menti városok meglehetősen nagy önállóságot élveztek, mert a perzsák rá voltak utalva a hajóikra. Amikor Kambüszész megkísérelte, hogy felvonuljon Karthágó ellen (Kr. e. 525), a ~iak nem segítettek. A gör.-ök ellenében rendelkezésre bocsátották hajóhadukat (Kr. e. 480), de aztán elpártoltak a perzsáktól, amikor azok gyengébbnek mutatkoztak, és gör.-barátokká lettek. Kr. e. 333–332: Nagy Sándor ~t beolvasztotta birodalmába. A ptolemaioszok uralma Kr. e. 219-ig tartott. Kr. e. 198-tól a Szeleukidák uralma alatt állt ~, és a ~iak → Cöle-SzírIA helytartója alá tartoztak (2Mak 3,5; 4,4; 8,8). A Makkabeusok idején a ~iakat rabszolga-kereskedőkként ismerték (2Mak 8,11.25; 1Mak 3,41). Kr. e. 68: ~t beolvasztották SzírIA róm. tartományba, de Tírusz, Szidon és Tripolisz megtarthatta autonómiáját (ApCsel 12,20–23). A kereszténységgel azok révén ismerkedtek meg, akik a jeruzsálemi üldözés elől ~ba menekültek (11,19). Pál Barnabás kíséretében ment át ~n (15,3); később meglátogatta Tíruszt és Akkót (= Ptolemaiszt) Jeruzsálem felé tartva (21,3–6). Kréta, Ciprus, Tartesszosz és Karthágó ~i kolónia volt (Mt 11,21; 15,21–28). – A ~i nyelvet különféle föliratok és az ugariti szövegek (→ Ugarit) őrizték meg; az → amarnai levelek kánaáni glosszáival, valamint a → héber nyelvvel mutat rokonságot. – A hagyomány szerint a ~iak találták fel az ábécét. Két ~i ábécét ismerünk: egy folyóírást (kurzív) és egy ékírást Ugaritból. A legrégebbi fölirat Achiram szarkofágján maradt fenn, ez kurzív. – A ~iak vallásáról a föliratok és az ugariti szövegek alapján tudunk némi képet alkotni. Tisztelték Elt, Baalt, Melkartot (= Tírusz napistene), Esmunt (Szidon istene), Adoniszt, Resefet, Baal-Hammant (főleg Karthágóban), Baal-Samemet.

51. A föníciai partvidék

52. Föníciai hajó képe egy szidoni szarkofágról

Fónix (gör. 'a föníciai'): kikötőváros Kréta szigetének D-i partvidékén. Rendszerint a mai Porto Loutróval azonosítják a Ny-i öbölben, ahol egy kápolna (Phoinika) áll. Róm. útján Pál itt tölthette a telet (ApCsel 27,12).

főpap (gör. archiereusz): a hierarchia legmagasabb rangú embere. 1. Az ÓSz-ben a fogság utáni időkből vannak pontos adatok a ~ról: testvérei, a papok és leviták felett áll (Lev 21,10), ő a fölKent pap (4,3.5), mert különleges olajjal szentelték föl (Kiv 30,22–25; Lev 21,10); őt tekintették a papnak (Kiv 29,30), papi fejedelem v. egyszerűen fejedelem (vö. 2Kir 25,18; 2Kron 24,6); → Szaramel. – Felügyelete alá tartozott a Templom, a kultusz és a kultuszban részt vevő személyzet. Mivel csak egy ~ volt, személye egyszersmind a kultusz egységének is biztosítója; Ő volt a → közvetítő Jahve és a nép között; ennek értelmében ő mutatta be a mindennapi áldozatot (Kiv 29,42) és az engesztelés napjára előírt kultikus cselekvések (Lev 4,5; 16,2 kk.) is rá hárultak. A ~ állt a → főtanács élén és kivált a → Hasmoneusok korában egyszersmind politikai vezető is volt. A kultuszban betöltött szerepére való tekintettel egyre jobban megkívánták tőle az átlagnál nagyobb fokú tisztaságot, ill. szt.-séget (vö. 21,10–15: előírások). – Öltözéke a papi ruha fölött sötétkék köntös volt, amelyet arany csengőcskék és gránátalmák szegélyeztek. Ezen volt rajta az → efod, amelyet egy több színű öv fogott össze; erre erősítették rá a → melltáskát. A ~ fejét szalag övezte; közepén a homlokdíszre (→ korona) ez volt ráírva: Jahve szent. Ezt az öltözetet a ~ csak ünnepeken viselte; az engesztelés napján egyszerű vászon ruhában látta el szolgálatát (16,4.13; vö. Kiv 28; Lev 8,7–9; Sir 45,8–12). – A fogság utáni időből nagyon kevés adatunk van a ~ról, s ami található, azt sem könnyű Josephus Flavius adataival v. a Talmuddal összehangba hozni. A ~ok teljes névsora nem maradt fenn. Némelyik ~ jelentős politikai szerepet is betöltött, így pl. I. Oniász a spártaiakkal kötött szövetségből kikövetkeztethetően (1Mak 12,7 kk.). Utána fia, I. Simon, majd unokája, II. Oniász és dédunokája, II. Simon (Kr. e. 219–199) következett. II. Simont, akit Sir (50,1–26) dicsőnek mutat be, a fia, III. Oniász követte; III. Oniászt IV. Antiokhosz Epiphánész idején megölték (2Mak 4,33 kk.). Ezek voltak az utolsó ~ok, akiknek családfája visszanyúlt Áronig, Eleazárig, ill. Cádokig. Utánuk a szír királyok annak adták a ~ságot, aki a legtöbbet fizette érte. Először Menelausz lett a ~, aki nem Áron nemzetségéből, s nem is a

leviták közül való volt (4,23–29). Utóda Alkimusz lett, akit a Makkabeusok nem ismertek el, és akinek 7 év múlva Jonatán lépett a helyébe, jóllehet nem a ~i családból származott (1Mak 10,20). Jonatánt Simon követte. Ő alapította a Haszoneusok házáat, amelyben a ~i méltóság egészen II. Johannesz Hürkánosz haláláig (Kr. e. 30) öröklődött. Közben Heródes jogot szerzett arra, hogy ő nevezze ki a ~ot, és ezt a példát később a róm.-ak is követték. Az ÚSz-ben szereplő első ~ Annás (Kr. u. 6–15; Lk 3,2), aki után 5 fia és veje, Kaifás (Kr. u. 18–36) következett (→ főpapok). Pál idejében Ananiás ~ állt a főtanács élén (Kr. u. 47–49; ApCsel 23,2; 24,1). Az utolsó ~ Pinchász volt. A Templom pusztulása után a ~ság megszűnt. – 2. Az ÚSz ~ja Krisztus, de már nem Áron, hanem → Melkizedek rendje szerint. Azaz örökre beteljesítette mindazt, amit az ósz-i ~ szolgálatában előképszerűen végzett (Zsid 5,1–10; 7,1–8,5).

főpapi ima: Jézusnak az utolsó vacsora alkalmával mondott imája (Jn 17). Az elnevezést magát David Chytraeus (1531–1600) evangélikus teológusnak tulajdonítják, de a gondolat magva már Alexandriai Kürillosznál († 444) és Rupert von Deutznál (1075/80–1129/30) föllelhető. A modern exegéták szívesebben beszélnek konszekráló imáról (mert Krisztus ezzel az imával odaajánlotta magát az Atyának áldozatul, a tanítványokat pedig fölszentelte küldetésükre), de ez az elnevezés nem olyan találó, mert ezek a gondolatok, bár benne rejlenek a ~ban, kifejezésre csak egyszer jutnak (17,17–19). A ~ az utolsó abból a 3 egymás után következő → búcsúbeszédből, amelyben János az Úrnak övéivel töltött utolsó óráit a maguk mélységében elének tárja (13,31–14,31; 15; 17). Az ünnepélyes ~ összekapcsolja és egybefogja a két első beszédet, az Urat magasztalva. Úgy hangzik mint egy prefáció és föltehető, hogy János az Eucharisztia ünneplésére állította össze. Kicseng belőle a tört.-i esemény is, amin alapszik. Néha az Úr úgy szól, mintha még élne (17,13.19), v. mintha már elhagyta volna a világot (17,12.18); úgy látszik, János azt a pillanatot akarta ebben az imában megörökíteni, amelyben Jézus a földi lét küszöbét átlépve átment a mennyei dicsőségbe. Ez a magva a megdicsőült Krisztus örökké folytatódó imájának, amely minden időt egybekapcsol (a kezdettől tart egészen az idők végéig; vö. 17,5.24; nincs tehát jelentősége annak a kérdésnek, hogy pontosan hol hangzott el!). A ~ tanúsítja, hogy Krisztus az egyetlen főpap szerepét tölti be, az összes hívő embert képviseli: a ma élőket éppúgy, mint az ezután élőket az Atya előtt, és mindenkiért közbenjár. Főpapi teendőjét ellátva visszatekint az elvégzett föladataira (17,1–8), és könyörög övéiért, mindenekelőtt első tanítványaiért (17,9–19: hogy Jézussal közösségben maradván ne csak egymás közt legyenek egy, hanem a Fiúval és az Atyával is, és így ebben a világban szent csoportot alkotva elvihessék a világba az Atya kinyilatkoztatását), de ugyanígy a minden időn át egyetlen családot alkotó későbbi nemzedékekért is (17,20–23: hogy mindnyájan az életnek egyazon forrásából merítsenek, maga az Úr legyen eledelük, amikor megismerik minden életnek ősforrását, az Atyát), hogy valamennyien eljussanak az örök dicsőségre (17,24–26). Tehát a ~ az örök és egyetlen főpap imája, ugyanakkor azonban János többi imáihoz (vö. 11,41 kk.; 12,27 kk.) hasonlóan tanítást is tartalmaz, és így az Egyh. imáinak egyik ősmintáját képviseli.

főpapok: Az ÚSz-ben 38 alkalommal említik a → főpapot, s vele szemben 62 ízben fordul elő a ~ (archiereisz) kifejezés. A dolog magyarázatra szorul, mert a törv. szerint a főpap hivatala haláláig tartott, s hivatalban egyszerre csak egy főpap lehetett. Josephus Flavius is említi a ~at. – A rabbinista szövegeket is figyelembe véve a szakértők szerint a ~ alatt a Nagy Heródes v. a római helytartó által leváltottakat, ill. azoknak az előkelő családoknak a tagjait kell érteni, akik közül a főpapot választották. A ~ külön testületet alkottak, melynek feladata a kultusz felügyelete, a Templom szolgálatának irányítása, a kincstár kezelése és a bíraskodás. Tagjai: a Templom előljárója, aki rangban a főpap után következett (ApCsel 4,1; 5,24.28); a hetenként szolgáló → papi osztályok fejei; a napi szolgálattelvők vezetői; a templomország parancsnoka (Lk 22,52); a kincstárnok. Mindezek a ~ a → főtanácsnak is tagjai voltak,

szavazati joggal. Ha tehát külön találkozunk a ~ szóval (Mt 26,3 kk.; 14 kk.; 27,6; 28,11; ApCsel 9,14.21; 26,10.12), akkor e testületnek v. a főtanácsnak a tagjaira kell gondolnunk; a főtanácsnak épp ez a testület jelentette a legfontosabb részét (Jn 12,10; 18,35; 19,6.15.21; ApCsel 22,30). Olykor ez a testület együtt szerepel a főtanács egy v. több más csoportjával: ~, → vének és → írástudók (Mt 27,41; Mk 8,31; 11,27; 14,43; Lk 9,22; 20,1; ApCsel 4,5); ~ és írástudók (Mt 2,4; 21,15; Mk 10,33; 14,1; Lk 20,19; 22,2.66; 23,10); ~ és farizeusok (Jn 7,32.45; 11,47.57; 18,3); ~ és vének (Mt 26,3.47; 27,3.12; 28,11 kk.; ApCsel 4.23; 23,14; 25,15); ~ és előkelők (25,2). Ezek a csoportok a zsidó vallási tekintélyeket jelentik együtt, összességükben.

főpohárnok: → rabsáké.

fösvénység: A Bibliában a tulajdonnal kapcsolatos rendetlen → kívánság rendszerint bírvágyként szerepel. A ~re nincs külön szó az ÓSz-ben. Préd 5,9 kk. és Sir 14,3–10: a fösvény ostoba, mert mindent megvon magától, ugyanakkor gonosz is, mert nem osztja meg javait másokkal, a rászorulókkal. – Az ÚSz-ben a gör. filargüria inkább pénzsóvárságra utal. Mivel az ember vágyait a földiekre irányítja és a reménynek a gazdagságba vetése ölt benne testet, „minden bajnak a gyökere” (1Tim 6,6–10.17–19). Az utolsó napokban a bűn eluralkodásának egyik jelensége, formája lesz a ~ (vö. 2Tim 3,2–4). Lk 16,14: a farizeusok kapzsik, pénzsóvárak. 2Kor 9,6: itt az ap. a pleonexia kifejezéssel él. (→ kapzsiség)

főtanács, nagytanács, vének tanácsa, szinedrium (gör.-ből), szanhedrin (arám): a zsidó nép legfőbb irányító testülete Kr. e. a 2. sz.-tól. Josephus Flavius egyszerűen tanácsnak is nevezi, s Mk 14,43 (tanácsos) és Lk 23,50 (tanácstag) is ezt tételezi fel. – Eredete arra a szenátusra megy vissza, amelyet első ízben 1Mak 12,6 említ olyan kormányzó testületként, mint amely Jonatán főpap (Kr. e. 160–143) mellett állt; vö. 11,23; 14,20. Lehetséges, hogy Jonatán a tekintélyes zsidók egy régebbi testületének átszervezésével hozta létre. Minthogy az előkelők egy része hellenista hatás alatt állt, föltehető a Makkabeusok részéről egy ilyen reform. 2Mak 1,10; 4,44; 11,27 szerint már Makkabeus Júdás mellett is működött ez a testület (vö. 1Mak 7,33); Josephus Flavius szerint a tanácsot III. Antiokhosz (ur. Kr. e. 223–187) is említette egy levelében, amelyet Cöle-Szíria és Fönícia helytartójának írt. Mindenesetre ez a tanács mind nevében, mind szerepében a vének testületének volt az utóda, amely Nehemiás korában sokat átvállalt a felelősségből a zsidó nép sorsát, jólétét illetően (Ezd 5,9; 6,7; 10,8). Heródes korától szinedriumnak nevezték. – Összetétele. Jóllehet 1Mak 12,6 (vö. 14,20) a papokat a ~ mellett említi, azt figyelembe véve, hogy a fogság utáni időben a papoknak milyen nagy befolyásuk volt a zsidóság körében, biztosra vehető, hogy a legelőkelőbb családok tagjain kívül a papi nemzetségek tagjai is ott ültek a ~ban. Alexandra királynő (ur. Kr. e. 76–67) idején a farizeusok befolyására a ~ egy további csoporttal, a farizeusokkal bővült, úgyhogy az ÚSz-ben már 3 csoportot foglalt magában: → vének (a nép legtekintélyesebb képviselői azok közül, akik nem a papi nemzetségből valók voltak), → főpapok (a visszavonult főpapok és annak a 4 családnak a tagjai, amelyekből akkor a főpapokat választották: Anani, Boethos, Phiabi, Kamith; vö. ApCsel 4,5) és írástudók (rendszerint a farizeusok pártjából). A ~nak az elnöklő főpappal együtt (vö. 23,5) 71 tagja volt (vö. Kiv 24,1.9; Szám 11,16). – A ~ gyülekezőhelye Jeruzsálemben az ún. első fal D-i oldalánál volt az oszlopcsarnokkal körülvett piac (Xüsztosz) és a Templom Ny-i oszlopcsarnoka között, kb. a mai mehkeme helyén. Ezt a föltevést az a név is támogatja, amelyet a Misna a teremnek ad. A Misna szerint ez a terem a belső templomudvar DNy-i sarkánál volt található; ezért a régi nevet rendszerint 'a kvadrátkövek csarnoka'-ként értelmezik. Annak, hogy a főpap palotájában ült volna össze a ~, a rabbinista irodalomban nincs nyoma, de Mt 26,57.59–66 és Mk 14,53–64 mégis mintha erre engedne következtetni. Lehetséges, hogy összefonódott Jézus éjszakai és másnap reggeli kihallgatása, Annás előtt (annak palotájában) és a ~ előtt (Mt 27,1; Mk 15,1; Lk 22,66–71); ezért némelyek szerint az is föltehető, hogy Jézus kihallgatására a ~ szokott helyén gyűlt

össze. – A ~ tényleges hatalma attól függött, hogy ki uralkodott. Így pl. Nagy Heródes idejében a ~ hatalma csupán látszólagos volt. Ugyanakkor a róm. helytartók alatt valóban betöltötte a legfőbb kormányzói és bírói jogkört Júdeában; vallási vonatkozásban teljesen szabadon rendelkezhetett, polgári jogi kérdésekben azonban figyelembe kellett vennie a róm.-ak korlátozásait. Mint legfőbb bírói hatalom a 'törvényház' nevet is viselte. Hogy az úsz-i időben joga volt-e a ~nak halálos ítéletet hozni, ill. végrehajtani, az vitatott kérdés. Némelyek szerint igen, legalábbis vallási ügyekben v. a helytartó jóváhagyásával. Mások viszont azt teszik fel, hogy a ~ hatásköre csupán az ügy kivizsgálására terjedt ki. Nagyon vsz., hogy a ~nak csak a halálos ítélet kimondása állt jogában, ezt azonban jóvá kellett hagyatnia, és foganatosítása is a róm.-akra tartozott. – Jeruzsálem pusztulása után a ~ székhelye 135-ig Jabne volt.

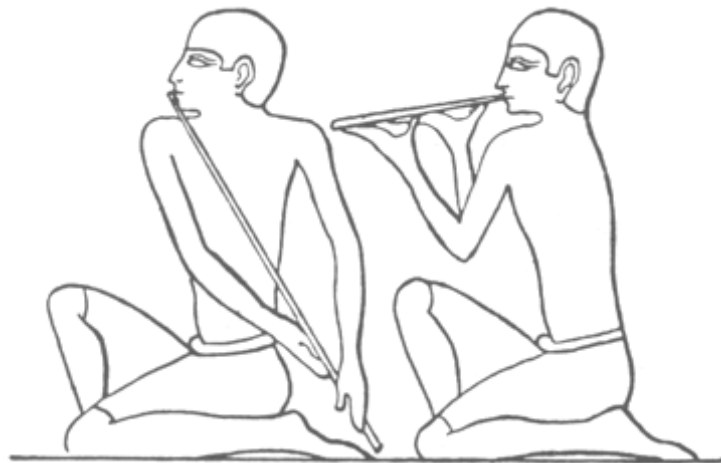
Frígia: terület Kisázsiában. Nevét az indogermán frígektől kapta, akik az Égei-tenger felé áramló népcsoportok sorában vándoroltak Kisázsiába (Kr. e. 12. sz.). Veszélyeztették a hettita és az asszír birodalmat. Ezzel kapcsolatban fennmaradt egy bizonyos Mita (Midasz?) király neve, aki birodalmat alapított. Ez Galáciát, Lídiát és Kappadókia egy részét is felölelte; Kr. e. a 7. sz.-ban a kimmerek megsemmisítő csapást mértek rá, a lídek helyreállították, de végül a perzsa birodalom beolvasztotta. Kr. e. 192-től a róm. birodalom része. Már III. Antiokhosz idején (ur. Kr. e. 223–187) vándoroltak zsidók ~ba. A frígek orgiákkal egybekötött kultusza már az ókorban ismert volt. Eredetileg Szabacioszt, a fríg Zeuszt v. Dionüoszt tisztelték; Kisázsiában vsz. átvették a magna mater (Kübele), valamint Attisz kultuszát, akit Szabacioossal azonosítottak. Halottaikat halmok (tumuli) alá temették, ennek sok emléke fennmaradt. Nyelvük az indogermán nyelvcsaládba tartozik, és rokon a trákkal és az illírral; ófríg föliratok (fríg betűírással) a Kr. e. 7–6. sz.-ból ismertek; újfríg föliratok gör. írással maradtak ránk a Kr. u. 2–3. sz.-ból. Pál 2. missz. útján ~t is meglátogatta (ApCsel 16,6), s 3. missz. útján újra fölkereste. A frígek hamar keresztények lettek, de a különféle eretnekségek miatt mindig rossz hírük volt.

frigyláda, frigyszekrény: → láda.

frigysátor: → sátor, 2.

fuvallat: → szél.

fuvola, furulya: Az ÓSz-ben 2 héb. szó fejez ki ~ értelmet: a halil és az ugab; ez utóbbi talán kettős ~ra, ill. hosszú ~ra vonatkozik. A pásztorokon kívül a próf.-k is fújták a ~t (1Sám 10,5). A ~ fokozta az ünnepi hangulatot, jókedvre derített (Iz 5,10; Mt 11,17; Lk 7,32), szerepe volt a kultuszban (vö. pl. Dán 3,5), a → halottsiratásban (Mt 9,23). → hangszerek.

53. Egyiptomi fuvalások az Óbirodalom idejéből

fű (héb. legtöbbször hasir; gör. hortosz): Palesztinában ősszel az első esőzés után mindenütt kisarjadt a friss, zöld ~, még a házak tetején is (2Kir 19,26; Iz 37,27; Zsolt 129,6), de az esős idő elmúltával hamar kiszáradt. A kaszálás és a széna ismeretlen fogalmak voltak (a háb. hasas inkább szalmát jelent, mint szénát). A száraz ~vel fűtöttek (Mt 6,30). A friss, sarjádó ~ az igazak újjáéledésére utal Sionban (Iz 66,14); a gyorsan elszáradó ~ az elmúlásnak (2Kir 19,26), az emberi élet (Zsolt 90,5 kk.; 103,15; Iz 40,6; 51,12; 1Pét 1,24), az emberi erő (Zsolt 102,5), a gazdagság (vö. Jak 1,10 kk.) mulandóságának, a gonoszok (Zsolt 37,2) és az ellenséges hatalmak megsemmisülésének, lehanyaglásának (Iz 37,27) jelképe.

füge (héb. pag, gör. szüké, → Betfagé): a → fügefafa gyümölcse, Palesztinában a bibliai időkben a szőlő és az olajbogyó mellett a legfontosabb gyümölcs volt. Megkülönböztették a korai (vö. Mt 24,32) és kései (aug.-okt.) ~t. Frissen v. szárítva ették, ill. földolgozták „kalács”-nak. Orvossággént is alkalmazták, kelés lelohasztására (2Kir 20,7).

fügefafa: évente kétszer is termő, igénytelen fa. Ha öntözik és trágyázzák, silány, köves talajon is jól fejlődik, ezért a terméketlen ~ felháborítja, türelmetlenné teszi a gazdát (Lk 13,6–9; vö. Mt 21,18–22). A szőlőbe is telepítettek ~t, innen a mondás: a maga szőlője és fügefája árnyékában él (pl. 1Kir 5,5). → füge, → vadfügefafa.

függöny, kárpit: A fogság utáni Templomban (és a szt. → sátorban) két ~ volt: egy az előudvar és a Templom (ill. a sátor) között (Kiv 26,36 kk.; 40,33 stb.) és a szentély és a szentek szentje között (26,31–35; 40,21 stb.). Az elsőnek nem volt kultikus jelentősége; a második, belső ~t bizonyos alkalmakkor meghintették az áldozati állat vérével. Több exegeta úgy véli, hogy amidőn Jézus halálakor a Templom ~e felülről az aljáig kettéhasadt (Mt 27,51), akkor a belső ~t kell érteni. Mások arra hivatkoznak, hogy a nép számára csak a külső ~ kettéhasadása szolgálhatott jelül. A Zsid 6,19 kétségtelenül a belső ~re vonatkozik; a 9,3 kifejezetten a második ~t említi; ugyanígy a 10,20 esetében is a belső ~re kell gondolnunk, amelyen (= Krisztus testén) át az út a szentélybe vezet, Krisztus áldozata révén jut el a mennyei szentélybe.

fül: A konkrét szemita gondolkodásra jellemző a ~et megnyit 'tudtul ad' kifejezés (pl. Rut 4,4; Iz 48,8); ha Isten mellett szerepel állítmányul, a. m. 'kinyilatkoztat, tanít' (1Sám 9,15; Iz 50,5; Jób 33,16; Iz 22,14); hasonló értelemben használatos a ~et fölébreszt v. figyelmessé tesz (Iz 50,4), a ~et kiváj (Zsolt 40,7, az eredetiben) is. Ezekkel egy csoportba tartozó más kifejezés még a valakinek a ~ébe mond/kiált/olvas 'közöl, felszólít, megértet, felolvas' (Ter 20,8, az eredetiben; Kiv 11,2, az eredetiben; Bír 9,2, az eredetiben; Jer 2,2; vö. Kiv 17,14 és 24,7, az eredetiben; 2Kir 23,2, az eredetiben stb.). A valakinek a ~ében ugyanakkor az illető 'jelenlétében' értelemben használatos (Ter 23,10, az eredetiben; MTörv 31,30, az eredetiben). A ~ét odafordítja arra utal, hogy odafigyel valakire v. valamire, meghall valakit v. valamit (Iz 55,3; Péld 4,20, az eredetiben; vö. Neh 8,3); ennek ellentéte: nem fordítja oda v. elfordítja ~ét (Péld 28,9; Jer 7,24, az eredetiben; 2Tim 4,4, az eredetiben), a ~ét befogja, süketté teszi (Zak 7,11; vö. Iz 6,10). A ~be mond v. súg a. m. 'titokban közöl valamit' (Lk 12,3); ugyanígy a ~ben hall a. m. 'titokban értesül valamiről' (Mt 10,27, az eredetiben). A süketség gyógyulására nemegyszer a ~e megnyílik utal (Iz 35,5, az eredetiben; Mk 7,34 kk.). – Akinek halló ~e van, az képes a megértésre, Isten üzenetének, igazságainak fölfogására (MTörv 29,3; vö. Mt 13,13.15; Mk 8,18). A körülméletlen ~ viszont az érteni nem tudást, a tudatlanságot fejezi ki (Jer 6,10; ApCsel 7,51). Másfelől a józan ítélőképességnek, a helyes ítéletnek kifejezőeszköze a ~ (Jób 12,11; 34,3). Ennek jegyében a ~ a szívvel együtt is előfordul (MTörv 29,3; Péld 23,12); Salamon „halló” szívért könyörög, hogy a jót és a rosszat meg tudja különböztetni (1Kir 3,9: magyar fordításban éber). – A hallásra utaló igék fiziológiai értelmükön kívül az odafigyelést, a hallgatóságot (pl. Ter 27,5), a megértést (11,7; Iz 33,19; 36,11; Jer 5,15; Ez 3,6), a hallottak fölfogását (Mt 13,13.15; Mk 8,18) jelentik. Olykor Isten

szavának és törv.-einek nem csupán a meghallására, hanem egyszersmind az elfogadására is utal a hallásra vonatkozó ige (Iz 50,4; Jer 6,10; Jn 8,47; különösen felszólító módban: MTörv 6,4; Iz 1,10; Jer 2,7.11; 13,9). A valakire, valaki szavára, hangjára hallgat v. figyel engedelmességet jelent (Ter 3,17; 28,7; MTörv 21,18; Zsolt 18,45; Mt 18,16; Istenre vonatkozóan: Iz 42,24; Jer 9,12; ApCsel 4,19; Krisztusra vonatkoztatva Jn 18,37; abszolút értelemben: Kiv 24,7). – Az Isten szavának → hallása és meghallása egyik fő vonása az ÓSz és az ÚSz vallásának, míg a → látás (= Isten színről színre látása) elérhetetlen a földön (Kiv 33,20; Iz 6,5), és majd csak a beteljesedéssel válik az ember osztályrészévé (1Kor 13,12; 1Jn 3,2). Ezért intenek a próf.-k hallásra. Krisztus olyan valaki, akire hallgatni kell (Mt 17,5); az → igehirdetés azt célozza, hogy az emberek halljanak róla (Róm 10,14); aki az igehirdetőt hallja, Isten szavát hallja (1Tesz 2,13). A hallás tehát elengedhetetlen a hithez és az üdvösséghez (Róm 10,14.17); hallás útján szerez az ember tudomást az Isten országáról (Lk 4,21). Aki hisz Krisztusban, hallgat az Atyára és tanul tőle (Jn 6,45; vö. 1Jn 2,27). Krisztus azt hirdette, amit az Atyától hallott (Jn 8,26.40; 15,15; vö. 3,32; 5,30), s az eljövendő Szentlélekről is azt mondta: amit az Atyától hall, azt fogja elmondani (16,13). – Az ÓSz antropomorf módon beszél az Isten ~éről (Szám 11,1; 2Kir 19,28; Iz 59,1; Zsolt 10,17; Bölcs 1,10); az ÚSz ezt csak az ÓSz-hez csatlakozva teszi (Jak 5,4; 1Pét 3,12: az eredetiben). Hogy Isten hall valakit, hallgat valakire, hallja valakinek a hangját, az imáját v. odafordítja a ~ét valakihez, az azt jelenti, hogy irgalmában meghallgatja az embert (Ter 17,20; MTörv 1,45; 9,19; 1Kir 17,22; Zsolt 34,16; 116,1 kk.; Jn 9,31; 1Jn 5,14; gyakran kívánságként v. imaként: Jer 18,19; Zsolt 130,2; Neh 1,6). Miként a látás, a hallás is cselekvésre indítja Istent (2Kir 19,16; Jer 18,19; Mal 3,16; Zsolt 80,2; Dán 9,18); → szem. – A rabszolgának átszúrták a jobb ~ét (Kiv 21,5 kk.; MTörv 15,16 kk.).

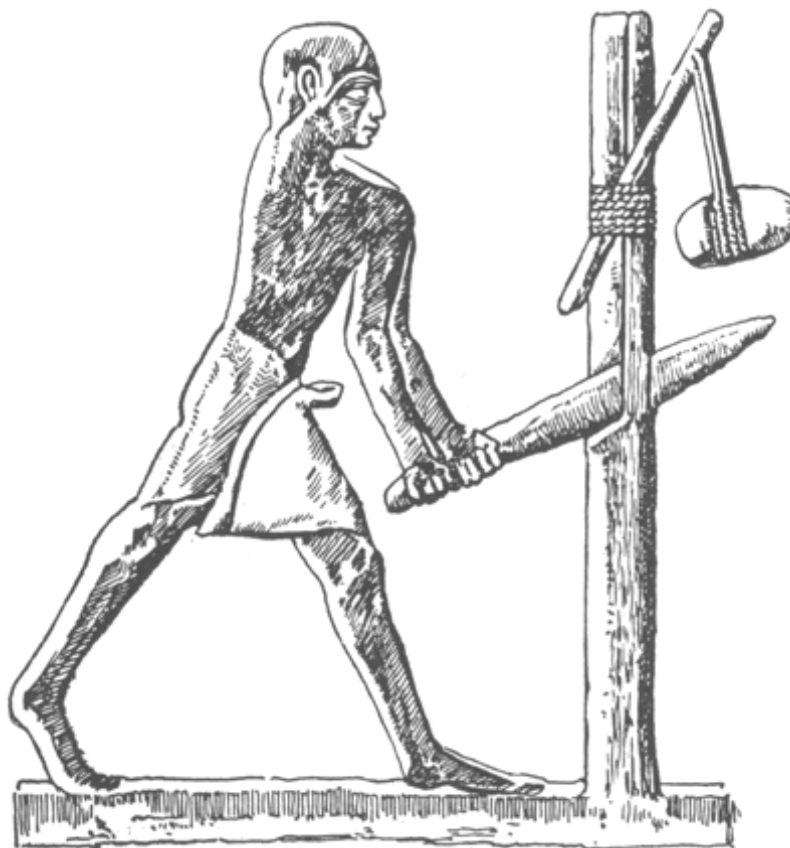
fülbevaló: → gyűrű.

Fülöp (gör. 'lóbarát'): személynév. – **1.** II. ~ Macedónia királya (ur. Kr. e. 359–336), Nagy Sándor apja (1Mak 1,1; 6,2). – **2.** Macedóniai ~ (ur. Kr. e. 221–179). Az ÓSz-ben célzás Kr. e. 197: elszenvedett vereségére (8,5). – **3.** IV. Antiokhosz Epiphanész barátja. Antiokhosz halála utáni szerepe nem egészen világos (6,14 kk., 55–63; 2Mak 9,29; 13,23). – **4.** Heródes és Kleopátra fia (ur. Kr. e. 4–Kr. u. 34) Trachonitisz (Lk 3,1), Gaulanitisz, Batanea és Auranitisz tartományok negyedes fejedelme, amely tartományok a Jordán felső folyásától és a Genezáreti-tótól K-re estek; jobbra pogányok lakták őket. ~ Rómában tanult s mindvégig lojális volt. Mint apja, ő is sokat építkezett; így kiépítette → Betszaidát, és Augustus császár lányának tiszteletére Juliásznak nevezte el; az ő alapítása Fülöp Cezáreája (Mt 16,13; → Cezárea). Élete vége felé elvette, Heródiásnak nála kb. 30 évvel fiatalabb lányát (vö. 14,11). Gyermeektelenül halt meg, tetrarchiája beolvadt Szíria róm. tartományba. – **5.** Heródes és II. Mariamne fia; Heródiásnak volt a férje, mielőtt az elhagyta és hozzáment volna Heródes Antipászhoz (14,3; Mk 6,17). Magánszemélyként Rómában élt, ott is halt meg. – **6.** ~ apostol: Jézus 12 tanítványa közül az egyik (Mt 10,3; ApCsel 1,13). Betszaidából származott. Miután Natanael odavezette hozzá, követte Jézust (Jn 1,43–46). Szerepel a kenyérszaporítás tört.-ében (6,5–7); Jeruzsálemben hozzá fordultak a pogányok, akik Jézust szerették volna látni (12,21 kk.); kéri Jézust, mutassa meg az Atyát (14,8–10). Későbbi működéséről nem tudunk. Neki tulajdonítanak egy apokrif gnosztikus ev.-ot és egy apokrif ApCsel-t a 4. sz.-ból – **7.** a 7 → diákonus egyike Jeruzsálemben (ApCsel 6,5 kk.), akit evangélistának is neveztek (21,9). Igen eredményesen hirdette az ev.-ot Szamariában, s többek közt Simon varázslót is megtérítette (8,5–13). A Jeruzsálemből Gázába vezető úton megkeresztelte Kandake etiópiai királyné főkincstárosát (8,26–39). Asdodban és környékén is hirdette az ev.-ot, majd Cezáreában telepedett le. Itt megszállt nála Pál, útban Jeruzsálem felé (21,8). Volt 4 hajadon lánya, akik prófétáltak. A hagyományban több helyen is összetévesztik ~ ap.-lal.

fürdő: K-en, ahol sokáig van hőség, elengedhetetlen tartozéka az életnek ~t venni. A Biblia

szerint fürödtek folyóban (2Kir 5,10: Naamán), folyó vízben (Lev 15,13), bronz, majd később terrakotta kádban a ház tetején (2Sám 11,2) v. a kertben (Dán 13,15). Olyan ~szobát, ahonnan elvezették a vizet a Kr. e. 19. sz.-ból lehet kimutatni Tell-Adzsul úri házaiból és talán Megiddóból; a → lábmosás céljára használt mosdótalat (Zsolt 60,10) Szamariából ismerjük a kései vaskorból. Nyilvános ~k Palesztinában csak a róm. korban épültek (Jn 5,2; → Betesda; a gyógyvizeket a Holt-tenger (Kallirroe), Tibériás és Gadara közelében szintén csak a róm. korból lehet adatolni. A rituális v. kultikus ~kre nézve → keresztség, → Kumrán, → mosakodás.

fűrész: A vaskortól kezdve használták, tűzkőből v. fémből készült. Régészeti leletként kevés került felszínre. Hogy a vas~t miként állították elő, a Szentírásból nem derül ki (2Sám 12,31; 1Kir 7,9; 1Krón 20,3: kőmegmunkálás). Egyiptomi ábrázolásokon látható, hogy a fűrészelő gerendát függőlegesen a földbe rögzítették. – Iz 10,15: a ~ nem száll szembe azzal, aki húzza. Zsid 11,37: a kettéfűrészelés kivégzési módként szerepel (vö. Izajás vértanúsága).

54. Fa fűrészelése hajókészítéshez. Relief Ti fáraó sírjából. Kr. e. 2500 körül

fürj: költöző madár. A pusztában táplálékul szolgált Izr. fiainak (Kiv 16,1–13; Szám 11,13–34); szél fújta nekik oda a tenger felől. Tavasszal és nyár végén csapatosan szelik át a Sínai-pusztának különösen a Földközi-tenger melletti részét, de egyesével a puszta belsejébe is berepülnek. Nehézkes madár, s amikor elfárad, kézzel is könnyen meg lehet fogni. Ízletes húását az egyiptomiak is kedvelték. A ~-áldás olyan bőséges volt, hogy csodának tekintették (Zsolt 78,27–31; 105,40; Bölcs 16,2; 19,12).

fűszerek: Ételek ízesítésére szolgált a → kapor, → koriander, → kömény, → menta, → mustármag, → ruta, s főként a → só. A más országokból behozott ~et → szent kenet készítéséhez és → illatáldozat céljára használták fel.

